

ISSN 1999-4214

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 1/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2022

Nur-Sultan, 2022

Nur-Sultan, 2022

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
филология ғылымдарының кандидаты, доцент Еуразия гуманитарлық институты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Философия докторы (PhD), доцент Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Редакция алқасы

- Аймұхамбет Ж.Ә.** ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Ақтаева К.** ф.ғ.д., проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша.
- Әбсадық А.А.** ф.ғ.д., проф., А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Бредихин С.Н.** ф.ғ.д., проф., Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** ф.ғ.к., доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей Қазақстан
- Ермекова Т.Н.** ф.ғ.д., проф., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
- Есиркепова К.Қ.** ф.ғ.к., қауымдас. проф А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Жүсіпов Н.Қ.** ф.ғ.д., проф. Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
- Курбанова М.М.** ф.ғ.д., проф., Алишер Наваи атынд. Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
- Қамзабек Д.** ф.ғ.д., проф. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Құрысжан Л.Ә.** ф.ғ.д., проф., Ханкук шетелдік университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
- Онер М.** ф.ғ.д., проф., Эгей университеті, Измир, Туркия
- Пименова М.В.** ф.ғ.д., профессор Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды.
Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 25.03.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Татсырыс № 88
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-
Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

- Аймухамбет Ж.А.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Актаева К.** д.ф.н., проф., университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша.
- Абсадық А.А.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Бредихин С.Н.** д.ф.н., проф., Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** к.ф.н., доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
- Ермекова Т.Н.** д.ф.н., проф., КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан
- Есиркепова К.К.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Жусипов Н.К.** д.ф.н., проф., Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
- Курбанова М.М.** д.ф.н., проф., Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
- Камзабек Д.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Курысжан Л.А.** д.ф.н., проф., Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
- Онер М.** д.ф.н., проф., Эгейский университет, Измир, Турция
- Пименова М.В.** д.ф.н., проф., Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 25.03.2022ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Титогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 88

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Aktayeva K. D.Ph.Sc., Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan,
Poland
- Absadyk A.A.** D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after
A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** D.Ph.Sc., Professor, North-Caucasus Federal University,
Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** C.Ph.Sc., Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey,
Kazakhstan
- Yermekova T.N.** D.Ph.Sc., Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University.
Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after
A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** D.Ph.Sc., Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M. D.Ph.Sc., Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language
and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kartayeva A.M. D.Ph.Sc., Professor, East Kazakhstan University named after S.
Amanzholov, Oskemen, Republic of Kazakhstan
- Kuryszhn L.A.** D.Ph.Sc., Professor, Hankulc University of Foreign Languages, Seoul,
South Korea
- Oner M.** D.Ph.Sc., Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V. D.Ph.Sc., Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S. D.Ph.Sc., Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caım: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.

KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 25.03.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 88

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

AMANGAZYKYZY M., SAYFULINA F.S.	MODELS OF WORLD CAPITALS IN THE PROSE OF THE XXIst CENTURY	6
БАЙТЕЛИЕВА Ж.Д.	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК КОНТАКТІЛЕР: КӨПТІЛДІ МЕҢГЕРГЕН ЖАСТАР ТІЛІ.....	12
ДОСМАЙЛОВА А.Н.	ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-КОГНИТИВТІК СИПАТЫ.....	21
ОСПАНОВА Ж.Т.	ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19.....	31

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

ABDUOVA B.S., ASANOVA U.O., ASHENOVA A.T.	BLUE WOLF AS TOTEM AND IDEAL-ARTISTIC SPIRIT IN THE SPIRITUAL WORLD OF THE KAZAKH PEOPLE.....	39
АДАЕВА Е.С., СУЛТАНОВА А.	КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КОНЦЕПТІЛІК ӨРІС (Мұхтар Мағауиннің «Қыпшақ аруы» романы негізінде).....	49
ЖУМСАКБАЕВ А.Т., НУРГАЛИ К.Р.	ЗАРОЖДЕНИЕ КАЗАХСКОГО ТЕАТРА И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ДРАМАТУРГИИ.....	61
БАЙТАНАСОВА Қ.М., ТӘЛЕН Ә.М.	ҚҰС КИЕСІ: ҮКІНІҢ ӘЛЕМ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОРНЫ....	73
ОМАРОВА С.М.	ТҮРКІ ХАЛЫҚТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ САРЫН.....	84

M. AMANGAZYKYZY ¹

F.S. SAYFULINA ²

The Eurasian humanities institute, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan ¹

Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation ²

(e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru¹, fsaifulina@mail.ru²)

MODELS OF WORLD CAPITALS IN THE PROSE OF THE XXI CENTURY

Abstract. The paper dwells on the topical problem of modern literary criticism – the study of the creation of a literary image – a model of the capitals of the world in prose of the 21st century. The article also engages the following socially important issues, such as city life, a little man the city, the problem of loneliness, aloofness of an individual. The work is directly connected with the actualization of urban theme in literature at the beginning of the third millennium. The article begins with a review of the theoretical literature on matters under investigation. The methodological basis of the research is the works by the scholars, such as M. Beville, A. Wessels, P. Torkamane, S.V. Pirogov, V. V. Tsurkan, T.I. Vasilieva, N.L. Karpicheva and others. The following postmodern novels are the object of research – Just Together (2004) by French writer Anna Gavalda, The Book Without Photos (2011) by Russian prose writer Sergei Shargunov, White Orda (Ақ Орда) (2005) by Kazakh author Dukenbay Doszhan. Using hermeneutic analysis of the selected literary works which depict the world capitals such as Paris, Moscow and Nur-Sultan, we have identified the following models of the capital: 1. «Capital – a chronotope»; 2. «Capital – a beautiful city»; 3. «Capital is a city of memories»; 4. «Capital is an Orthodox city»; 5. «Capital is a city of career»; 6. «Capital is a symbol of a new country».

Keywords: postmodernism, urban prose, model, capital.

Introduction. The work is directly connected with the actualization of urban themes in literature at the beginning of the third millennium. «Urban perspective» of world literature to one degree or another it has always captured and reflected changes in the social and cultural picture of the world and writers of the early XXI century make their contribution to this direction of imaginative recreation of the world surrounding them.

The aim of the research is to analyze the interpretation of peculiarities of urban themes in world prose at the beginning of the XXI century. In order to achieve this aim it is necessary to solve the following *targets*: to analyze structure of characters in the novels of writers from different countries with different perception of the world – Anna Gavalda «Just together», Sergey Shargunov «The book without photos» and Dukenbay Doszhan «White Orda» (Ak Orda), to identify the relationship between character and artistic image of the city, where he lives; based on the analysis to highlight the characteristics of art model of the capital.

At the present moment in the world of literary studies works connected with the urban theme are relevant. It is enough to carry out monitoring of scientific articles for the last ten years.

In his article M. Beville assumes that postmodern artistic models of the city differ from modernist models. As a proof of this assumption, the work provides a comparative analysis of the novels by Paul Oster «Glass city» and «Invisible» and «Bright lights» and «Big city» by Jay McInerney [1].

A. Wessels analyzes the novel by Michael Haynes «The invisible fury» from the perspective of modernist poetics while finding intertextual relations with the works of famous writers of the modernist period [2].

P. Torkamaneh involves deeply into the artistic space of the city in the novel «White noise» by American writer Donald Richard Delillo where the author shows the influence of the city on the

formation of the psychology of the main character [3].

In his scientific article E. Rechniewski considers the theme of the city in the context of modernism. He emphasizes that «the literature of experimental modernism that appeared in the last years of the nineteenth century was the art of cities...» [4].

K. Versluys in his article analyzes the latest research on this topic. In his article the author states that «the tendency to consider space as a connotative process and the urban world as a creator of meaning leads to the steam of the city as a material reality» [5].

Thus, it is necessary to note that the rapid growth of cities unavoidably cause researchers to take a significant interest in the problems of the city and its inhabitants. The city is also an object of study of literary studies. Cities which have the status of capital are of particular significance in the life of the country. Our article is based on an analytical description in the prose of the XXIst century of such world capitals as Paris (France), Moscow (Russia), Nur-Sultan (Kazakhstan).

Methods and research methodology. Several methods of studying the humanitarian sciences are used in the proposed article. Scientists consider the methods of positivism and hermeneutics as the most effective ones in determining urban models. The positivist strategy of recognizing the city is necessary to explain the origin of urban life and urban processes and the hermeneutical strategy is necessary to identify objects and phenomena characteristic of urban life in the literature of a particular people. On the basis of these strategies (positivism and hermeneutics) we can distinguish the following paradigms: naturalism, structuralism, constructivism, and phenomenology.

Researcher S.V. Pirogov considers the city as a separate process which plays an important role not only in human life but also in society as a whole. The scientist considers the city as a system which gives meaning to human life, produces products and is an ideological project of social relations. The author of the article took into consideration common features for all spheres of science [6].

Compared to S.V. Pirogov, researcher V.V. Tsurkan in his book «Anthology of artistic concepts of Russian literature of the XX century» determines 4 models of the city from the point of view of literary studies: «Organic and technocratic paradigms actualized in poetry and prose of the XXth century a number of well-known models of the city in world literature. Let's concentrate on some of them: 1) «City – a text», «city – a book»; 2) «city – a garden»; 3) «city – an anti-world»; 4) «city – a farce» [7]. The innovation of our article is that we offer to consider artistic models of the capital which have no analogues in former published scientific works.

Discussion and control. Having studied the above-mentioned scientific works we made our research based on a comparative contrast of artistic images of such world capitals as Paris, Moscow and Nur-Sultan. The novelty of our work is that these works were not studied in comparative terms before. The novels selected for research were written at the beginning of the XXI century – in the period from 2004 to 2011. A bright peculiarity of these works of art is that the fate of the entire city is reflected through the fate of the characters.

In the history of world literature there are not single novels in which the main actions of the plot take place in Paris. It is enough to remember «Notre-Dame de Paris» (1831) by V. Hugo or «Germinal» (1885) by E. Zola. The setting place of the novel «Just together» (2004) by the French writer Anna Gavalda also became Paris. The work tells about the life of young people in one of the European capitals and their loneliness.

Two paradigms harmonized in the concept of «city» in the twentieth century (the technocratic approach and the organic approach). In accordance with the *technocratic approach* the urban way of life is acknowledged as a function of production processes and the city itself as a structure which can be designed and implemented down to the smallest details of the organization of production and everyday life. In accordance with the *organic approach* the city is considered as a social and cultural organism that has internal laws of development acting as a self-developing whole in which the individual builds his existence according to the values of culture [7].

Describing the lives of four basic characters Anna Gavalda thoroughly analyzed two main social problems. The first is the loneliness of the novel's characters in their youth (Frank, Camille, and Philibert).

The reason is a lack of love, conflicts in the family and as a result mental disbalances. For instance, Camille Fock was deprived of understanding from her mother from infancy, so in adult life she always felt lonely and abandoned. The second reason is loneliness in old age (Paulette). The reason is the unwillingness of the grandson to take responsibility for the happiness and health of his own grandmother, as a result of what he registered her in a boarding care center for the elderly. It is important to note that Anna Gavalda gave many autobiographical features to the image of Paulette. We should say that by the end of the novel the problem of loneliness in both youth and old age was completely successfully solved. This phenomenon of «ideal anti-ideal» was noted in the «Anthology of artistic concepts of Russian literature of the XXth century» by T.I. Vasiliev, N.L. Karpichev, and V.V. Tsurkan: «Whereas temporal-spatial definitions in art and literature are always emotionally and value-based, the concept of «city» incorporates ideals and anti-ideals and is interpreted in relation to the soul of a particular individual and social reality in General» [7]. Thus, one character can combine the features of an ideal and an anti-ideal.

In Anna Gavalda's «Just together» Paris is not just a background – a space where events happen but at the same time the capital is a chronotope which connects space and time and is reflected in the constant mental reproduction of words and feelings dear to the heart: «*Luxurious quarter...*» – as Karina expressed about it. Camille remembered this as she stepped up the first of the hundred and seventy-two steps of the back stairs that led to her pigeon house. Gorgeous, you're right... She lived on the eighth floor of a luxurious house that overlooked the Champ de Mars, and in that sense – Oh, Yes! – the place was gorgeous: standing on a stool and leaning over with danger to life, you could see the top of the Eiffel tower on the right» [8, 16]. Anna Gavalda tells about admiration of two girls-neighbors who are equally admired with the view of the whole of Paris and the top of the Eiffel tower.

Consequently, the analysis of the novel «Just together» clearly shows the following models of the capital: «*capital – a chronotope*», «*capital – a beautiful city*», «*capital – a city of memories*».

The reader becomes acquainted with the artistic image of the Russian capital in modern Russian literature thanks to Sergey Shargunov's autobiographical novel «The book without photos» (2011). In the first chapters of his work telling about the orthodox cathedrals of the capital of Russia he connects memories of childhood with these cathedrals, so the model «capital – an orthodox city» is formed. Later, Moscow in the 2000s is presented in the work as a model of «capital – a city of career», as here big money and political power play the main role. Sergey – the central character of the work – took part in the elections of the state Duma and lost. In turn, the fall of the main character from the career ladder brought him to self – isolation and conscious loneliness.

You can imagine the behavior of Muscovites, entering into the essence of the dialogue between Sergei and the publisher after his defeat in the elections: «– *I don't care. I'll write. «Where to?» Flyers on poles? «What's important?» – Success* [9, 120]. This is how we learn that megapolis has made a bet on those who have achieved success and not on those who are looking for justice but for the main character justice is decisive importance.

Sergey's problem is that he does not have a deep faith, in spite of the fact that his father is a priest and, of course, taught his son the Law of God from his childhood. The main character understands confidence as a form of counteraction to Soviet reality. Truth and justice are the most important for the central character. The main character's search for truth led him to travel to the Northern regions of Russia, to the post-war Chechen Republic, to revolutionary Kyrgyzstan, and to Tskhinvali that was destroyed after the war. Then Sergey returned to the capital of Russia where he again found himself in a strong claw of loneliness. Then the main character remembers his historical roots: «*Is your ancestral Vyatka village safe? Or has the taiga closed over it?*» [9, 216]. As a result, Sergei Shargunov finishes his work as follows: his character arrives in the village of Voskresenka. It is as if he has passed through nine circles of hell, like Dante in the divine Comedy, and arrived at an advanced level, where his soul is resurrected to a new conscious life.

Thus, during the analysis of the work «The book without photos» by Sergey Shargunov we selected the following models: «*capital – an orthodox city*», «*capital – a career city*».

Astana (nowadays Nur-Sultan) became the capital of the Republic of Kazakhstan in 1997.

Moving of the country's main city from the South to the North was a very labour-consuming process for the country as a whole. This process is discussed in the widely known novel by Dukenbay Doszhan «Ak Orda» (2005).

The writer constantly keeps two most interesting artistic images in the center of attention: the image of the State Head and the image of Astana city. The image of the State Head is shown as a purposeful and energetic leader during the narration of the construction stages of many capital buildings: «*And this time was the opportunity to imagine the outline of a high tower that will be located in the center of the city and if you are lucky, you will get inspiration and draw an image then think about where the object will be located and draw a project... Sketch – scheme came to life... The President's pencil did not tremble, easily walking on the white paper, he added another line to this version. In the lower part put his signature*» [10, 463].

Summing up the analysis of the novel «Ak Orda» by Dukenbay Doszhan we can see that the model «*capital – a symbol of a new country*» appeared in Kazakh literature. Let's pay our attention to the fact that this model has no analogues in the world literature.

Conclusion. Based on all of the above through hermeneutical analysis of the novels of our contemporaries that describe such world capitals as Paris, Moscow and Nur-Sultan, we have identified the following models of the capital:

1. «*Capital – a chronotope*».
2. «*Capital – a beautiful city*».
3. «*Capital – a city of memories*».
4. «*Capital – an orthodox city*».
5. «*Capital – a city of career*».
6. «*Capital – a symbol of a new country*».

Summarizing, we can note that the authors' works analyzed within the frame of the research show the creation of a different type of the image of the capital: in the center of the French writer's work – this is typical of Western literature – the loneliness of characters in a multi – faceted metropolis; in the Russian writer's novel – as in many works of the second half of the XX century – the return of the hero to his origins, to the village, to faith; in the Kazakh writer's work – inspired by the latest changes in the country, new buildings – an enthusiastic perception of the image of the country's leader and the majestic capital which emerged out of nowhere.

We consider that in this article we have achieved our goal and tasks that we set for ourselves, that is: we analyzed the structure of characters in the novels «Just together» by Anna Gavaldà, «The book without photos» by Sergey Shargunov and «White Orda» (Ak Orda) by Dukenbay Doszhan, identified the relationship between the character and the artistic image of the city where he lives, based on the analysis identified the characteristic features of the artistic model of the capital. A comparative analysis of the works of different authors about world capitals allowed us to see different models of building the image of the capital that reflects the author's vision of the world.

References

1. Beville M. Zones of Uncanny Spectrality: The City in Postmodern Literature. <https://growkudos.com/publications/10.1080%25252F0013838x.2013.795738/reader>
2. Wessels A. Paris as «unreal city»: Modernist conceptions in Michiel Heyns's *Invisible Furies*. <https://www.scilit.net/article/2ebe62e00906005fa2b83816e7f663bd>
3. Torkamaneh P. The poetics and politics of space in Delillo's *White Noise*. <https://www.scilit.net/article/85629b01e307dfaa5f7e533ed80b8855>
4. Rechniewski E. Modernism and the City. <https://openjournals.library.sydney.edu.au/index.php/LA/article/viewFile/5391/6292>
5. Versluys K. The City in Literature. A Review Article on Recent Studies. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1076/0013-838X%28200005%2981%3A3%3B1-M%3BFT236>
6. Pirogov S.V. Conceptual models of city development management. <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-modeli-upravleniya-razvitiem-goroda>

7. Vasileva T.I., Karpicheva N.L., Tsurkan V.V. Anthology of artistic concepts of Russian literature of the XX century. M.: FLINTA, 2019. – p. 356.
8. Gavalda A. Just together. Moscow: AST, 2009. – 573 p.
9. Shargunov S.A. The book without photos. Moscow: Al'pina-non-fikshn, 2011. – 224 p.
10. Doszhan D. Ak orda. Astana: Elorda, 2005. – 528 p.

М. АМАНГАЗЫҚЫЗЫ

Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан

Ф.С. САЙФУЛИНА

Казанский федеральный университет, Казань, Российская Федерация

МОДЕЛИ МИРОВЫХ СТОЛИЦ В ПРОЗЕ XXI ВЕКА

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме современного литературоведения – изучению вопроса создания художественного образа – модели столиц мира в прозе XXI века. В содержании статьи также затрагиваются такие социально значимые вопросы, как городской образ жизни, судьба маленького человека в большом городе, проблема одиночества, замкнутости личности. Работа напрямую связана с актуализацией урбанистической темы в литературе в начале третьего тысячелетия. В начале статьи дается обзор теоретической литературы по исследуемому вопросу. Методологической базой исследования являются труды таких ученых, как М. Бевилл, А. Вессельс, П. Торкамани, С.В. Пирогов, В.В. Цуркан, Т.И. Васильева, Н.Л. Карпичева и др. Объектом исследования являются следующие постмодернистские романы: «Просто вместе» (2004) французской писательницы Анны Гавальды, «Книга без фотографий» (2011) русского прозаика Сергея Шаргунова, «Ак Орда» («Ақ Орда») (2005) казахского автора Дукенбая Досжана. Путем герменевтического анализа выбранных художественных произведений, изображающих такие мировые столицы, как Париж, Москва и Нур-Султан, нами были выделены следующие модели столицы: 1. «Столица – хронотоп»; 2. «Столица – прекрасный город»; 3. «Столица – город воспоминаний»; 4. «Столица – православный город»; 5. «Столица – город карьеры»; 6. «Столица – символ новой страны».

Ключевые слова: постмодернизм, городская проза, модель, столица.

М. АМАНГАЗЫҚЫЗЫ

Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ф.С. САЙФУЛИНА

Қазан федералды университеті, Қазан, Ресей Федерациясы

XX ҒАСЫР ПРОЗАСЫНДАҒЫ ӘЛЕМ АСТАНАЛАРЫНЫҢ МОДЕЛЬДЕРІ

Андатпа. Мақала қазіргі әдебиеттану ғылымында өзекті болып саналатын көркем образ жасау мәселесін зерттеуге, оның ішінде XXI ғасыр прозасындағы әлем астаналарының моделін анықтауға арналған. Мақалада қалалық өмір салты, үлкен қаладағы кішкентай адамның тағдыры, жалғыздық, жеке тұлғаның окшаулануы сияқты әлеуметтік маңызды мәселелер қарастырылған. Жұмыс үшінші мыңжылдықтың басында әдебиетте қала тақырыбын өзектендірумен тікелей байланысты. Мақала қала тақырыбын зерттеу нысанына алған теориялық әдебиеттерге шолу жасаудан басталады. Зерттеу барысында М. Бевилл, А. Вессельс, П. Торкамани, С.В. Пирогов, В.В. Цуркан, Т.И. Васильев, Н.Л. Карпичев және т.б. ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Зерттеу нысанына француз жазушысы Анна Гавальданың «Жай ғана бірге» (2004), орыс жазушысы Сергей Шаргуновтың «Фотосуретсіз кітап» (2011), қазақ жазушысы Дүкенбай Досжанның «Ақ Орда» (2005) сынды

постмодернистік романдары алынды. Париж, Мәскеу және Нұр-Сұлтан сияқты әлем астаналарын бейнеленген көркем туындыларға герменевтикалық талдау жасау арқылы төмендегідей астана модельдері анықталды: 1. «Астана – хронотоп»; 2. «Астана – әдемі қала»; 3. «Астана – естеліктер қаласы»; 4. «Астана – православиелік қала»; 5. «Астана – мансап қаласы»; 6. «Астана – жаңа мемлекеттің символы».

Түйін сөздер: постмодернизм, қалалық проза, модель, астана.

Әдебиеттер

1. Beville M. Zones of Uncanny Spectrality: The City in Postmodern Literature. <https://growkudos.com/publications/10.1080%25252F0013838x.2013.795738/reader>
2. Wessels A. Paris as «unreal city»: Modernist conceptions in Michiel Heyns's *Insible Furies*. <https://www.scilit.net/article/2ebe62e00906005fa2b83816e7f663bd>
3. Torkamaneh P. The poetics and politics of space in Delillo's *White Noise*. <https://www.scilit.net/article/85629b01e307dfaa5f7e533ed80b8855>
4. Rechniewski E. Modernism and the City. <https://openjournals.library.sydney.edu.au/index.php/LA/article/viewFile/5391/6292>
5. Versluys K. The City in Literature. A Review Article on Recent Studies. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1076/0013-838X%28200005%2981%3A3%3B1-M%3BFT236>
6. Пирогов С.В. Концептуальные модели управления развитием города. <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-modeli-upravleniya-razvitiem-goroda>
7. Васильева Т.И., Карпичева Н.Л., Цуркан В.В. Антология художественных концептов русской литературы XX века. М.: ФЛИНТА, 2019. – р. 356.
8. Гавальда А. Просто вместе. Москва: АСТ, 2009. – 573 с.
9. Шаргунов С.А. Книга без фотографий. Москва: Альпина нон-фикшн, 2011. – 224 с.
10. Досжан Д. Ақ Орда. Астана: Елорда, 2005. – 528 б.

Авторлар жайлы мәлімет:

Аманғазықызы Мөлдiр – PhD, Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Аманғазықызы Молдир – PhD, доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан.

Amangazykyzy Moldir – PhD, docent of the of Eurasian Humanitarian Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Сайфулина Флера Сагитовна – филология ғылымдарының докторы, Қазан федералды университетінің профессоры, Қазан, Ресей Федерациясы.

Сайфулина Флера Сагитовна – доктор филологических наук, профессор Казанского федерального университета, Казань, Российская Федерация.

Sayfulina Flera Sagitovna – Doctor of Philology, Professor of Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation.

Ж.Д. БАЙТЕЛИЕВА

Назарбаев Университеті, Нұр-сұлтан, Қазақстан

(e-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК КОНТАКТІЛЕР: КӨПТІЛДІ МЕНДЕРГЕН ЖАСТАР ТІЛІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы тілдік контактілердің жағдайы сөз болады. Нақтылап айтсақ, еліміздегі мамандыққа қатысты негізгі пәндер ағылшын тілінде жүретін жоғары оқу орындарындағы тілдік контактілер жайы қарастырылады. Қазір мұндай оқу орындарының саны көбеюде. Бұл оқу орындарындағы тілдік контактілердің пайда болуы, болашақтағы бір-біріне әсері қандай деңгейде болатындығы туралы болжам жасау үшін, алдымен, нақты жағдаяттардағы студенттердің сөйлесімдеріне зерттеу, талдау жасалды. Зерттеу сұрақтары: студенттер түрлі жағдайда қай тілдерді пайдаланғанды қалайды және әртүрлі жағдайлар олардың тіл таңдау процесіне қалай әсер етеді? Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстанда қазіргі уақытта жиі қолданылатын қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің қызметін анықтау. Қазақ мектебін бітірген қазақ ұлтының өкілдері бұл тілдерді қалай (қаншалықты жиі) және қай жерде қолдана алатынын анықтау. Осы сұрақтарға жауап іздей отырып, жастардың түрлі жағдайда әртүрлі тілді пайдалану себептерін талдайтын боламыз.

Мақала авторы осы зерттеуді жүргізуге мүмкіндік берген Назарбаев Университетіне және сауалнамаға қатысқан респонденттерге алғыс білдіреді. Жоба демеушісі туралы сілтеме: 021220FD4351

Түйін сөздер: тілдік контактілер, көптілділік, жастар тілі, әлеуметтік лингвистика, ауызша сөйлеу.

Кіріспе. Тілдік контактілер әртүрлі тілде сөйлеушілердің үнемі байланыс жасауы нәтижесінде пайда болады, ондай жағдайда сөйлеушілер бір мезгілде екі тілді бірдей пайдалануы немесе әрқайсысын жеке қолдануы мүмкін.

Тілдік контактілердің әсеріне ұшыраған тілдер әртүрлі өзгеріске түседі. Тілдік контактілердің кең таралғаны контактіге түскен тілдердің біреуінің (не екеуінің) фонемалар жүйесінің өзгеруіне байланысты. Қостілділік жағдайында кейде байланысқа түскен тілдердің біреуі басымдылық жасайды, сөйлеушілер соның ыңғайымен өздері қолданатын екінші тілдің сипатын өзгертеді. Тілдік контактілер үдерісінде неғұрлым мәртебелі тіл негізгі екінші тілдің өзгеруіне әсер етеді. Тілдік контактілер бір тілдің диалектілері мен солардың біреуіне негізделген әдеби тіл арасында да болуы мүмкін [1].

Ғылым мен техникалық прогресс өте қарқынды дамып жатқан қазіргі сәтте тәуелсіз Қазақстан үшін сапалы білім, білімді ұрпақ өсіру заман талабы болып отыр. Осыған орай, бүгінде білім беру саласында бірнеше мемлекеттік жобалар мен бағдарламалар жасалды. Сонымен қатар Қазақстанда негізгі мамандық пәндері қазақ, орыс тілінен басқа ағылшын тілінде оқытылатын жоғарғы оқу орындары да өз жұмыстарын жүргізіп жатыр.

Біздің зерттегіміз келіп отырған проблема қазіргі Қазақстандағы тілдік контактілердің жағдайы. Оның ішінде нақтылап айтсақ, Қазақстандағы негізгі мамандыққа қатысты пәндер ағылшын тілінде жүретін жоғары оқу орындарындағы тілдік контактілер, жастар тілі. Қазір мұндай жоғары оқу орындарының саны көбейіп жатыр. Осындай кеңістіктерде тілдік контактілердің пайда болуы, болашақтағы бір-біріне әсері қандай деңгейде болатындығы біздің қызығушылығымызды тудырды. Сонымен қатар зерттеуге неге жастар тілі алынғандығы туралы да осы тұста жауап беріп өткіміз келеді. Себебі жастар – ел болашағы. «Болашақта Қазақстанда қай тілдің қызметі қандай болады? Қай тілдің беделі қай деңгейде

болады?» деген секілді сұрақтардың жауаптары бүгінгі күні білім алып жатқан жастарға тығыз байланысты. Сондықтан бүгінгі жастардың тіліне талдау жасай отырып, қоғамдағы қазақ тілі үшін туындаған алаңдаушылыққа нақты зерттеулер негізінде жауап іздеп көруді алдымызға мақсат етіп қойдық.

Ғасырлар тоғысындағы лингвистика ғылымы қазіргі қоғамның серпінді дамуының, интеграция мен жаһандану құбылыстарының пайда болуымен, сондай-ақ әлемдік қауымдастықта этносаралық байланыстардың кеңеюі нәтижесінде туындаған тілдік контактілер мәселесіне ерекше қызығушылық танытып отыр. Тілдік контакті мәселелері қазақ тіл білімінде де ерекше назар аударатын мәселеге айналып отыр, себебі еліміз тілдік контактілердің түрлі көріністерін байқауға болатын кеңістікке айналды деуге болады.

Тілдік контактілердің әлеуметтік аспектісі этникалық және тілдік топтардың әртүрлі экономикалық, саяси және басқа да түрлеріндегі тілдердің өзара жиі араласуымен анықталады. Тілдік контактілер көптілді топ өкілдерінің тұрақты өзара қарым-қатынас жасауының нәтижесінде пайда болады. Тілдік контакті нәтижелері олардың элементтерінің ғаламдық интегралдық құрылымға ену дәрежесіне байланысты әртүрлі тілдік деңгейлерде алуан түрде көрсетіледі. Байланысқа түскен тілдердің қалай және қай бағытта өзгеретінін түсіну үшін бұл үдерісті әртүрлі деңгейде қарастыру қажет.

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысының негіздемесі мен маңыздылығы қазіргі Қазақстандағы тіл саясаты болып табылады. Бұл тіл саясаты үш тілді (қазақ, ағылшын және орыс) оқытуды қолдайды.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы №110 Жарлығымен Қазақстан Республикасында тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітілді [2]. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты – Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтауға мүмкіндік беретін тиімді тіл саясатын жүргізу және ұлттық бірлікті нығайтудың маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кеңінен қолданылуын қамтамасыз ету.

Бұл бағытта түрлі бағдарламалар әзірленді. Үш тілде білім беру жүйесі еліміздегі білім беру жүйесіне толық енгізілмесе де, қазіргі уақытта кейбір оқу орындарында осы бағытта білім беру ісі жүзеге асып жатыр. Мұндай білім орындары тілдердің қазіргі қолданысын зерттеуге, олардың функцияларын анықтауға мүмкіндік береді. Ол үшін бізге бұл тілдердің (қазақ, ағылшын, орыс) әртүрлі жағдайларда қолданылуы туралы деректер қажет. Мұндай деректерді біз бір студенттің университетте өткізген бір күні және демалыс күнгі сөйлеген сөздерін таспаға жазу арқылы жинадық.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстанда кеңінен қолданылатын қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің қызметін анықтау. Нақтырақ айтқанда, қазақ мектебін бітірген, ұлты қазақ жастардың бұл тілдерді қалай (қаншалықты жиі) және қай жерде қолдана алатынын анықтау.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тілдік контактілер қоғамдық даму үдерістерімен тығыз байланысты. Қазіргі уақытта саясат пен экономикадағы жаһандану да, интеграциялық үдерістер де, халықаралық коммуникацияның қарқынды дамуына байланысты тілдік контактілер де жаһандық және жан-жақты сипат алуда. Қазіргі жалпы тіл білімінде бұл мәселеге ерекше көңіл бөлінуде, нәтижесінде зерттеушілер тарихи және әлеуметтік жағдайларды ескере отырып, белгілі бір геосаяси мәнмәтінде тілдік өзара әрекеттесу үдерістері мен нәтижелерін зерттеу аясы болып табылатын жеке лингвистикалық парадигманы анықтады. Бұл әртүрлі тілде сөйлейтін адамдардың қарым-қатынасы. Бұл парадигма ғылымда «тілдік контакті теориясы», «контактология», «лингвистикалық контактология» сияқты атауларды алды [3].

Тілдік контактілердің пайда болуы мен тілдердің өзара бір-біріне ықпал етуі ерте заманнан орын алғаны белгілі, алайда лингвистика ғылымында бұл бағыт ХХ ғасырдың аяғында ғана қалыптасты. «Тілдік контакті» терминін алғаш рет А. Мартине [4] ұсынған және У.Вайнрайхтың «Тілдік контактілер» деген әйгілі еңбегі жарияланғаннан кейін кең

тараған [5]. Дегенмен лингвист ғалым Л.В. Щерба 1926 жылы жариялаған мақаласында «тілдік контакті» терминін қолданғанын айтып өту керек [6]. Оның бұл жұмысына У. Вайнрайх (W. Weinreich “Languages in Contact”, 1953) өз зерттеуінде сілтеме жасайды.

Қазіргі уақытта жалпы тіл білімінде тілдік контактілер көптілділік мәселелерінің бірі ретінде Клэр Крамш [7], Энн Уайтсайд [8], Махире Якуп [9] және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған.

Қазақ тіл білімінде тілдік контактілердің теориялық мәселелерін Е. Сүлейменова [10], З. Ахметжанова [11, 12], М.М. Копыленко [13], А.Е. Карлинский [14], Д. Ақынова [15] және т.б. ғалымдардың еңбектерінен көре аламыз. Қазақ тіл біліміндегі мұндай зерттеулердің дені қазіргі тілдік жағдайға байланысты қазақша-орысша және орысша-қазақша код ауысымы немесе қазақша-ағылшынша код ауысымы мәселелерін анықтау мақсатында жүргізілген. Сонымен қатар, бұл мәселе тілдік контактілердің басқа құбылыстары аясында (интерференция, сөз алмасу, екінші тілді меңгеру мәселелері және т.б.), немесе код ауысым құбылысының белгілі бір аспектілері аясында қарастырылып келеді. Мұндай функционалдық жағынан қуатты тілдердің өзара әрекеттесуімен анықталатын тілдік құбылысты зерттеу бағытында әлі де анықтайтын, зерттейтін сұрақтардың жеткілікті екенін осы арада атап өту керек.

Қазақстан Республикасындағы жаңа геосаяси жағдайлар еліміздің тілдік кеңістігінің құрамдас бөліктерінің бірі ретінде ағылшын тіліне деген қажеттілікті, оның біздің қоғамдағы маңыздылығының өсуіне әкелді, соның нәтижесінде «қазақша-ағылшынша код ауысымы» феномені қазіргі уақытта объективті және болдырмау мүмкін емес құбылысқа айналып келеді. Бұл құбылыс, яғни, үш тілдің кеңінен қолданылуы жастардың сөзінде айқын көрінеді. Өйткені еліміздегі тұрғындардың тап осы бөлігі тілдік кеңістікті өзгерту және түрлендіру үдерісіне белсенді қатысып жатыр [2] (Д. Ақынова (2014)).

Талқылау мен бақылау. 3.1. Қатысушылар. Бұл зерттеуді жүргізу үдерісінің алғашқы қадамы, ең алдымен, Назарбаев Университеті этика комитетінен рұқсат алу болатын. Бұл қадамды сәтті орындап шықтық, сондықтан зерттеу жұмысы барысында бүкіл этикалық талаптар сақталына отырып жүргізілді.

Бұл зерттеуді жүргізу үшін қазақ мектебін бітірген бір студент қажет екені алдын ала анықталды. Осыған орай, зерттеу жұмысына қазақ мектебін бітірген, ұлты қазақ Назарбаев Университетінің бір студенті ерікті түрде қатысты.

Студент өзінің университет кампусындағы басқа адамдармен бір жұмыс күні бойындағы сөйлесуі мен демалыс күндері отбасымен бірге өткізген әңгімелесулерінің аудиожазбасын жасады. Аудиожазбаға талдау жасау кезінде студенттің түрлі жағдаяттағы әңгімелесулері мен осы жағдаяттардағы оның тілдерді таңдауына назар аударылды. Әрбір жағдаяттың алдында сөйлесетін тұлғаларға бұл әңгімелесулерінің аудиожазбаға жазылатындығы және мұның тек зерттеу мақсатында пайдаланылатындығы туралы хабарлап отырған. Екі күндік аудиожазбаның біріншісі Назарбаев Университетінде өткізген жұмыс күніндегі бір күндік әңгімелесулері болса, екіншісі демалыс күнгі отбасымен болған әңгімелесулері. Аудиожазбаға талдау жасалған соң осы студенттен сұхбат алынды және аудиожазбада сөздері жазылған оның достарынан сауалнама алынды. Достары да Назарбаев Университетінің студенттері екенін атап өту керек.

3.2. Құралдар

Біріншіден, студенттің екі күн бойындағы әртүрлі жағдаяттардағы әңгімелесулері диктофонға жазылды. Яғни, екі күндік әңгімелесулердің аудиожазбасы жасалынды. Содан кейін осы студентпен сұхбат болды. Сұхбатта студенттен түрлі жағдаяттарда түрлі тілдерді қолдану себептері сұралды.

Екіншіден, зерттеуші 10 сұрақтан тұратын сауалнама құрастырды. Бір топ Назарбаев Университетінің студенттері осы сұрақтарға жауап берді. Сұрақтар төмендегідей:

1. Сіз қанша тіл білесіз?
2. Осы тілдердің ішінде қайсысын жақсы білесіз?
3. Қанша жастан бастап осы тілдерді үйрене бастадыңыз?
4. Қанша жастан бастап осы тілді пайдаланғанда өзіңізді жайлы сезіне бастадыңыз?
5. Сіз қай жерде қай тілдерді қолданасыз, түгел көрсете беріңіз. Мысалы, отбасында қазақ, орыс тілдері болса, екеуіне де (+) белгісін қойыңыз.
6. Сіз осы тілдерді қайда үйрендіңіз?
7. Сіз қай тілді қай деңгейде білесіз? (A1, A2, B1, B2, C1, C2 шкалаларымен белгілеңіз).
8. Сіздің ойыңызша, Қазақстанда қай тілдің беделі (престиж) жоғары (№1, №2, №3, №4, №5 деп нөмірлеңіз). Осы нөмірлер тілдің беделін көрсетуі керек.
9. Сіз қай тілде сөйлегенде өзіңізді жайлы (комфортно) сезінесіз?
10. Сіз қай тілді болашақта пайдаланбаймын деп ойлайсыз?

3.3. Мәліметтерді жинау процедуралары

Ең алдымен, зерттеу мақсатына сәйкес қазақ мектебін бітірген, ұлты қазақ және мінезі ашық, тез коммуникацияға түсе алатын студент табуды міндеттімізге алдық. Осы талаптарға сай студент табу зерттеу жұмысының нәтижесіне, өнімді жүруіне әсер етеді деген шешімге келдік. Яғни, студенттің неғұрлым көбірек сөйлегені талдауға жақсы материал болатыны анық. Аталған критерийлерге сай Назарбаев Университеті студенттерінің арасынан бір студент табылды және ол өз еркімен қатысуға келісім берді. Сосын студенттің университеттегі бір күні және демалыс күндері отбасында өткізген бір күндегі әңгімелесулері диктофонға жазылды. Жалпы сценарий төмендегідей болған:

1-күн (жұмыс күні)

Таңертеңнен бастап студент өзімен бірге диктофон алып жүрді. Ол кезіккен әрбір адаммен әңгімелескенін аудиоға жазып алды. Аудиоға жазар алдында сөйлесетін тұлғаларға диктофонға жазылатынын ескертіп отырған. Студент достарымен, дүкендердегі сатушылармен және т.б. әңгімелесулерінің аудиожазбасын жасаған.

2-күн (демалыс күні)

Демалыс күні студент отбасымен болған әңгімелесулерін аудиоға жазуды жалғастырған. Жоғарыда айтылғандай, ол әңгіменің жазылатынын туыстарына да алдын ала ескерткен.

Студент екі күндік әңгімелесулерін аудиоға жазған соң, барлық жазбаларды зерттеушіге әкеліп берді.

Аудиоға талдау жасалғаннан кейін зерттеуші студенттен сұхбат алды. Сұхбат барысында одан нақты бір жағдайда неге осы тілді пайдаланғаны сұралды. Сондай-ақ аудиожазбада әңгімелері жазылған оның достарынан сауалнама алынды.

Нәтижелер. Назарбаев Университетінде доминант тіл – ағылшын тілі. Қазақ тілі курстары ана тілі және екінші тіл ретінде оқытылады. Орыс тілінде курстар мүлдем оқытылмайды десек болады. Кей профессорлар өз курстарына қатысты материалдарды орыс тілінде беруі мүмкін. Яғни, мұны оқылымдардың түпнұсқасын таныстырумен байланыстырсақ болады. Нәтижеде бұл университет студенттері ағылшын және қазақ тілін академиялық мақсатта қолданатынын көре аламыз.

Аудио жазбаға талдау жасау барысында студенттің үш түрлі жағдаятта түрлі тілді қолданғаны анықталды. Сонымен қатар университетте өткізген күнінде оқытушылардың барлығымен ағылшын тілінде тілдескенін де айту керек.

Зерттеуші аудиожазбаға талдау жасап болғаннан кейін, осы студентпен сұхбат жүргізді. Сұхбат барысында студенттен неліктен белгілі бір жағдайларда нақты тілді қолданғаны сұралды.

Студенттің әртүрлі жағдаяттарда тілдерді қолдануы:

1) Достарымен ол орыс тілінде сөйлескен және арасында ағылшынша сленг сөздерді қолданған.

2) Отбасымен қазақ және орыс тілдерінде сөйлескен.

3) Таксиспен қазақша сөйлесіпті.

Студентпен өткізген сұхбаттан мыналар анықталды:

а) Бұл студенттің достарының көбі орыс мектебін бітірген, сондықтан олармен орыс тілінде сөйлесу оңай және ыңғайлы. Ал ағылшын тіліндегі сленгті қосу себебін достарының барлығы ағылшын тілінде еркін сөйлейтіндігімен түсіндірді. Осылайша олар бір-бірін жақсы түсіне алатыны айтылды. Бұл студенттің Назарбаев Университетінен басқа университет студенттерімен ағылшын сленгтерін қосып сөйлеспейтінін де сұрақ қою арқылы білдік.

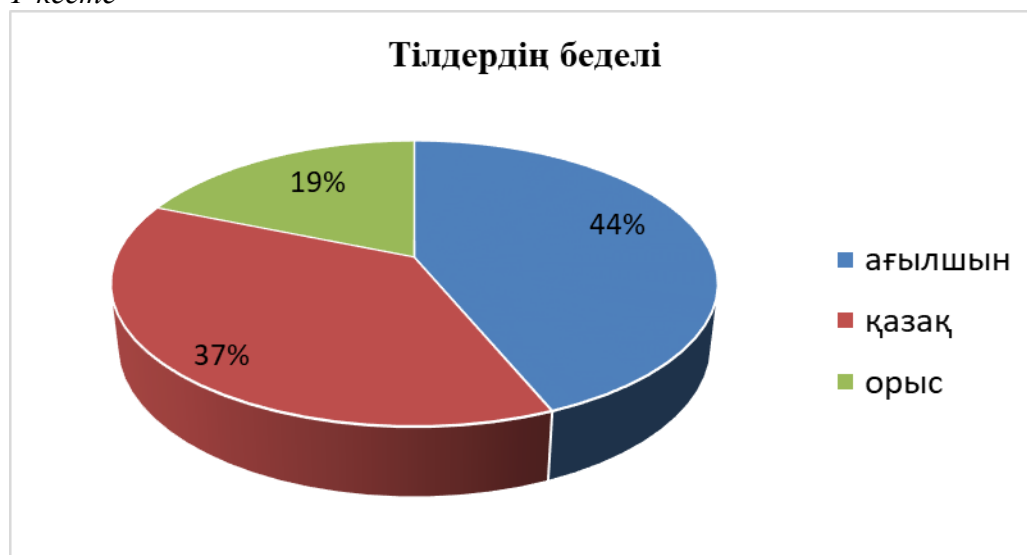
ә) Отбасында анасымен қазақша, әпкесімен орысша сөйлескен. Анасы бұл студенттен отбасында ана тілінде, қазақ тілінде, сөйлеуін үнемі талап ететінін студент атап өтті. Және әпкесі орыс мектебін бітіргендіктен онымен орысша, қазақша араластырып сөйлесе беретінін жеткізді.

б) Үшінші жағдайда таксиспен неге қазақ тілінде сөйлескенін, біріншіден, оның қазақ екенін көріп білгендіктен, екіншіден, таксистердің көбі ауылдан келеді деп ойлағандықтан деп түсіндірді.

Келесі талдауымыз сауалнама сұрақтарына арналады. «Сіздің ойыңызша, болашақта Қазақстанда қай тіл беделді болады?» және «Болашақта қандай тілді қолдануды жоспарламайсыз?» деген екі сұрақтың жауабын ғана талдауды жөн көрдік. Қалған сұрақтардың мазмұны олардың сөйлейтін тілдерінің санын, бұл тілдерде қандай деңгейде сөйлейтінін, бұл тілдерді қай жерде оқығанын және т.б. анықтау үшін берілген болатын.

«Сіздің ойыңызша, болашақта Қазақстанда қай тіл беделді болады?» деген сұраққа студенттердің басым бөлігі ағылшын тілін, яғни 44%-ы, ал қазақ тілін 37%-ы, орыс тілін 19%-ы көрсетті. Осы шағын сауалнама нәтижесінде студенттердің басым бөлігі болашақта Қазақстанда беделі жағынан қазақ тілі ағылшын тілінен кейін екінші орында екенін көрсетті.

1-кесте

«Болашақта қай тілді пайдаланбаймын деп ойлайсыз?» деген сұраққа студенттердің 25 %-ы қазақ тілін, 12,5 %-ы орыс тілін көрсетті.

2-кесте

Болашақта қай тілді пайдаланбаймын деп ойлайсыз?

Студенттердің 100%-ы ағылшын тілін болашақта қолданамыз деп жоспарлайтыны анықталды. Әрине, респонденттердің барлығы ағылшын тілін жақсы меңгерген жастар екенін ескерсек, олардың өз болашағын ағылшын тілімен байланыстыратынын түсінуге болады. Дегенмен қазақ тілінің болашақта пайдаланбайтын тілдің қатарында болуы бізді ойландырады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, көп тіл білуді еліміз үшін стратегиялық маңызы бар құбылыс ретінде бағалаймыз. Қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білу маңызды. Сондай-ақ тіл саясатында мемлекеттік тіл – қазақ тілінің алатын орны ерекше көрсетілгенін де атап өткіміз келеді.

Зерттеу жұмыстың мақсатына сай қол жеткізген нәтижелерді саралап қарасақ, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің қазіргі қоғамымызда өзіндік атқарып жатқан қызметтері байқалды. Атап айтқанда, жастар арасында ағылшын тілінің әзірге тек академиялық мақсатта қолданылып жатқаны, дегенмен ағылшынша білетіндер арасында бейресми жағдаяттарда да ағылшын сөздерін қосып сөйлеу үрдісінің басталғаны анықталды. Жастардың қазақ тілінде университетте академиялық мақсатта қолданып жүргені және сонымен бірге бейресми жағдайларда да қазақша сөйлесетіндіктері қазақ тілінің қолданыс аясының кең екенін көрсетті. Ал орыс тілінің отбасы мүшелері мен достар арасында қарым-қатынаста әлі де қазақ тіліне қарағанда белсенді қолданыста екенін бақылай алдық.

Жоғарыдағы ойларды тұжырымдай келе, үштілділік саясатын жүргізу барысында мына жайттарға көбірек көңіл бөлу керек деп санаймыз:

Біріншіден, жұмыс орындарында қазақ тілінің беделін өсіруге, көп қолданылуына жағдайлар жасау, қажеттілік туғызу. Себебі қазіргі таңда кез келген мәселеге прагматикалық тұстан жақсы анализ жасай алатын ұрпақ өсіп келеді. Олардың тек патриоттық сезімін ояту жолымен қазақ тілінің қолданысын кеңейту, қазақ тілінде сөйлету қиындық тудырады.

Екіншіден, бұқаралық ақпарат құралдары әрбір тілдің мәртебесі, оның еліміздің қай салаларында қолданылып жатқаны туралы, ондағы атқаратын қызметі т.б. туралы нақтырақ ақпараттарды жаңартып беріп отырса деген ұсыныс бар. Мұндай ақпараттарды түрлі форматта жариялауға болады. Телебағдарламаларда талдау, баспасөз беттерінде қоғамдағы тілдердің қолданылу динамикасын көрсетіп отыру қажет деп ойлаймыз. Әйтпесе, үш тілдің, әсіресе қазақ тілінің қызметі мен беделін ауыстыру қаупі бар. Әсіресе, аналитикалық бағдарламалардың назарында үнемі болатын тақырыптың бірі осы болуы керек деп санаймыз. Қай тілдің оқырмандары көбейіп жатыр, қай тілдің тындарманы көбейіп жатыр, қай тілдің сөйлеушілері басым болып келеді деген сауалға ізденістер жасалынып отырса, тілдік саясатта көрсетілген тілдердің өз мәртебесіне сай дамып отырғанын байқайтын боламыз деген ойдамыз.

Әдебиеттер

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 439 б.
2. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110>
3. Верещагин Е.М., Костомаров В. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Русский язык, 1990. – 481 с.
4. Мартине А. Распространение языка и структурная лингвистика // Новое в лингвистике: Языковые контакты. Вып. VI. – М.: Прогресс, 1972. – С. 81-93.
5. Weinreich U. Languages in Contact. New York, 1953. (1st Ed.).
6. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974. – 245 с.
7. Claire Kramsch. The Multilingual Subject. Oxford University Press, 2009. – 248 p.
8. Claire Kramsch, Anne Whiteside. Three Fundamental Concepts in Second Language Acquisition and Their Relevance in Multilingual Contexts // the Modern Language Journal, Vol.91, Focus Issue: Second Language Acquisition Reconceptualized? The Impact of Firth and Wagner, 2007. – 922 p.
9. Mahire Yakup. Code-Switching among Uyghur-Chinese bilinguals: a linguistic analysis // International Scientific Theoretical Conference «Life in Sciences: Native Language and the Turkic World Словарь». – Алматы: Shool, 2014. – 258 б.
10. Сулейменова Э. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. - Алматы: Демей, 1996. – 214 с.
11. Ахметжанова З. Функционально-семантические поля русского и казахского языков. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 108 с.
12. Ахметжанова З. Язык в социальном, культурном и коммуникативном контексте. – Алматы: Елтаным. – 2012.
13. Копыленко М.М. Избранные труды по языкознанию. Алматы: Институт языкознания, 2010. – 444 с.
14. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 157 с.
15. Ақынова Д. Б. Қазақ-ағылшын тілдік контактілері: қазақ-билингвтердің сөйлеуіндегі код ауысымы. (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Астана, 2014. – 124 б.

Ж.Д. БАЙТЕЛИЕВА

Назарбаев Университет, Нур-Султан, Қазақстан

ЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ В КАЗАХСТАНЕ: ЯЗЫК МНОГОЯЗЫЧНОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В данной статье исследуется состояние языковых контактов в Казахстане. В частности, вопрос языковых контактов в высших учебных заведениях, где основные дисциплины преподаются на английском языке. Сейчас количество таких учебных заведений растет. Для того, чтобы спрогнозировать возникновение языковых контактов в этих учреждениях, обсудит степень их влияния друг на друга было проведено исследование и анализ разговоров студентов в конкретных ситуациях. Вопросы исследования: какие языки учащиеся хотят использовать в разных ситуациях и как разные ситуации влияют на их выбор языка? Как и в каком направлении меняется использование языков во время разговора? Основная цель исследования – определить функции казахского, русского и английского языков, которые в настоящее время широко используются в Казахстане. Более того, цель исследования – выяснить, как (как часто) и где казахи, окончившие казахские школы, могут

использовать эти языки. Отвечая на эти вопросы, в данной статье анализируются причины, по которым молодые люди используют разные языки в разных ситуациях.

Ключевые слова: языковые контакты, многоязычие, язык молодежи, социолингвистика, устное общение.

ZH. BAITELIYEVA

Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan

LANGUAGE CONTACTS IN KAZAKHSTAN: THE LANGUAGE OF MULTILINGUAL YOUTH

Abstract. This article examines the condition of language contacts in Kazakhstan. In particular, the issue of language contacts in higher educational institutions, where the main disciplines related to the majors in the country are taught in English. Now the number of such educational institutions is growing. In order to predict the occurrence of language contacts in these institutions, the degree of their influence on each other in the future, first of all, a study and analysis of students' conversations in real situations were carried out.

Research questions are: What languages do students want to use in different situations, and how do different situations affect their language choices? How and in what direction does the use of languages change during a conversation? The main goal of the study is to determine the functions of the Kazakh, Russian and English languages, which are currently widely used in Kazakhstan. Moreover, the study aims to find out how (how often) and where Kazakhs who graduated from Kazakh schools can use these languages. By responding to these questions, the author analyzes the reasons why young people use different languages in different situations.

Keywords: language contacts, multilingualism, youth language, sociolinguistics, oral communication.

References

1. Qaliev Ğ. Tıl bılımı terminderiniñ tüsındirme sözdıǵı. – Almaty: «Sözdık-Slovär», 2005. – 439 b.
2. Qazaqstan Respublkasynda tılderdi damytu men qoldanudyñ 2011-2020 jyldarǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasy. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110>
3. Vereşagin E.M., Kostomarov V. İazyk i kùltura: Lingvostranovedenie v prepodavanii ruskogo iazyka kak inostrannogo. 4-e izd., pererab. i dop. Moskva: Ruski iazyk, 1990. – 481 s.
4. Martine A. Rasprostranenie iazyka i struktornaia lingvistika // Novoe v lingvistike: İazykovye kontakty. Vyp. VI. – M.: Progres, 1972. – S. 81-93.
5. Weinreich U. Languages in Contact. New York, 1953. (1st Ed.).
6. Şerba L.V. İazykovaia sistema i rechevaia deiatelnöst. Leningrad, 1974. – 245 s.
7. Claire Kramsch. The Multilingual Subject. Oxford University Press, 2009. – 248 p.
8. Claire Kramsch, Anne Whiteside. Three Fundamental Concepts in Second Language Acquisition and Their Relevance in Multilingual Contexts // the Modern Language Journal, Vol. 91, Focus Issue: Second Language Acquisition Reconceptualized? The Impact of Firth and Wagner, 2007. – 922 p.
9. Mahire Yakup. Code-Switching among Uyghur-Chinese bilinguals: a linguistic analysis // International Scientific Theoretical Conference «Life in Sciences: Native Language and the Turkic World Slovär». – Almaty: Shool, 2014. – 258 b.
10. Suleimenova E. Kazahski i ruski iazyki: osnovy kontrastivnoi lingvistiki. – Almaty: Demeu, 1996. – 214 s.
11. Ahmetjanova Z. Funkcionalno-semanticheskie polä ruskogo i kazahskogo iazykov. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 108 c.

12. Ahmetjanova Z. Īazyk v sosiálnom, kŭlturnom i komunikativnom kontekste. – Almaty: Eltanym. – 2012.
13. Kopylenko M.M. Īzbrannye trudy po iazykoznaniiu. Almaty: Īnstitut iazykoznanii, 2010. – 444 s.
14. Karlinski A.E. Osnovy teorii vzaimodeistvia iazykov. Alma-Ata: Īlym, 1990. – 157 s.
15. Akynova D. B. Qazaq-aġylşyn tıldık kontaktılerı: qazaq-bilingvterdñ söileundeġı kod auysymy. (PhD) ġylymi дәrejesin alu űşın daiyndalġan disertasiy. – Astana, 2014. – 124 b.

Автор жайлы мәлімет:

Байтелиева Жанар Дәрібекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Байтелиева Жанар Дарибековна – кандидат филологических наук, ассистент профессор Назарбаев Университета, Нур-Султан, Казахстан.

Baiteliyeva Zhanar Daribeovna – candidate of philological sciences, assistant professor of the of Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

А.Н. ДОСМАИЛОВА Еуразия Технологиялық университеті, Алматы
(e-mail: aigul.dosmailova@bk.ru)

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-КОГНИТИВТІК СИПАТЫ

Аңдатпа. Сөздіктерде тілдік бірліктердің мағынасын беруде ғалымдар сөздің түсіндірмесі, сипаттамасы, интерпретациясы, дефинициясы сияқты терминдер қолданады. Мақалада дефиниция ұғымы жан-жақты қарастырылып, дефинициямен қатар қолданылатын кейбір ұғымдардың мән-мағынасын анықтауға байланысты мәселелер мен дефиницияның логикалық-когнитивтік сипаты талданды. Термин дефинициясына берілген анықтамалар мен ғылыми еңбектердегі дефиниция анықтамаларының берілуі саралана келіп, ғалымдардың ортақ пікірлері талданды. Дефиниция лексикографиялық семантизацияланудың негізгі құралы ретінде қаралғандығы айқындалды. Сонымен қатар, дефиницияның басқа ұғымдардан басты ерекшелігі және оның өзіндік айырмашылықтары мен ұқсас жақтары қаралды. Осы анықталған тұжырымдардың негізінде терминологиялық семантизацияланудың сызбасы берілді. Жалпы терминтаным ілімінде термин дефинициясына қойылатын талаптар мен оның негізгі мазмұны жинақталып көрсетілді.

Түйін сөздер: Термин, термин дефинициясы, ғылыми мәтін, сөздің түсіндірмесі, сипаттамасы, анықтама, интерпретация, терминнің анықтамасы, термин семантизациясы.

Кіріспе. Академик Ө. Айтбайұлы: «Тіл қоғамдық құрылымның бірі ретінде сол қоғам құрылысын айнаға түсіргендей өрнектейді. Яғни қоғам өмірінде болған болып жатқан құбылыстардың бәрі тілден орын тебеді де, тіл көмегі арқылы халық қазынасына айналады», – деп атап көрсеткендей интернет дамыған заманда қоғамда көп жаңалықтар болып, тілімізге енген терминдерді зерттеу жауапкершілікті талап етіп отыр [1, 158]. Қазіргі кезде термин жасаудың жолдары, терминдік бірліктер табиғаты сияқты ауқымды мәселелермен қатар терминдердің дефинициясы мәселесі кеңінен қарастыру да өзекті болып отыр деп айтуға болады. Себебі сөздіктерде тілдік бірліктердің мағынасын беруде ғалымдар сөздің түсіндірмесі, сипаттамасы, интерпретация, дефинициясы сияқты әртүрлі терминдер қолданады. Алдымен дефиниция ұғымына түсінік беріп, дефинициямен қатар қолданылатын кейбір ұғымдардың мән-мағынасын анықтауға байланысты мәселелер мен дефиницияның логикалық-когнитивтік сипатын қарастырсақ. Дефиниция термині латынның «definiō – анықтау» деген сөзінен шыққан. Дефиниция мәтінде ғылымның белгілі бір саласында жинақталған терминдердің мағынасын ашады, яғни дефиниция мәліметтерде жинақталған терминді белгілейді. Дефиниция құрылымында логикалық ойлау әрекеті бар, тіл мен ойлаудың байланыстылығы осы процесте өтеді. Дефиниция белгілі бір түсініктің мағынасын ашу үшін жасалады, яғни нақтылықтың бөлігі болып табылады. Ой нақтылықтың белгілі бір бөлігін көрсетеді, тіл ойға форма беріп, оны бейнелейді. Д.П.Горский дефиницияның логикалық формуласын былай көрсетеді: Dfd (дефиниция немесе анықтама) = Dfn (дефиниенс бір нәрсе арқылы анықталған) [2, 18].

Дефиниция ғылым тілі үшін маңызды екені анық, онда анықталатын нысан туралы адам білімі көрініс табады. Дефиницияның мағыналық бөлігінің негізінде адамның қоршаған ортаны тану процесі бар. Дефиницияның нысандары ғылыми білім құрылымында ұғым, термин, болжам түрінде қызмет атқарады. Осыған сәйкес дефиниция когнитивтік қызмет атқарады, ол нысан туралы білімді бекітеді және коммуникативтік қызметі арқылы табиғи тіл терминологиялық бірліктерінің мағынасын анықтап, адамдардың өзара

түсінісуіне мүмкіндік жасайды, ал дефиницияның кумулятивтік қызметі белгілі нысанды ұзақ уақыт аралығында зерттеп, оның қолданылуына ғылыми процесс барысында жағдай жасайды.

Ұғым терминісіз, оларға сәйкес дефинициясыз ғылыми тұжырым, болжам, ғылымның заңдылықтарын қалыптастыру мүмкін емес. Ғылым ұғымдардың базалық негізіндегі соңғы анықтамаларына жүгінеді. Ұғымды дефинициядан басқа сипаттама, түсіндіру құрылымдары да бере алады. Бұлардың ішінде ұғымды беруде дефиницияның орны ерекше, себебі онда зерттелетін ғылыми нысанның толық мағынасы ашылады.

Қарастырылып отырған ғылым саласының ерекшеліктеріне, зерттеу әдістеріне байланысты дефиницияға әртүрлі талаптар қойылады. Формуламен берілетін нақты ғылымдарда дефиниция нысандарды теңестіру және бірегейлендіру қызметін атқарады. Нақты ғылымдар үшін біркелкі жасалған дефиницияның маңызы зор, себебі дефиниция негізінде әртүрлі заңдар, формулалар, жаратылыстану теориясының негізгі заңдылықтары жасалады.

Жалпы гуманитарлық білім беру саласында және бірқатар жаратылыстану ғылымы салаларында (теориялық физика, биология) бір нысанға берілген дефиниция төңірегінде жиі келіспеушіліктер болады, себебі дефиницияға әртүрлі талаптар қойылады. Бір ғылым саласындағы әртүрлі дефиницияның берілуі белгілі бір нысан туралы мәліметтің аздығына, оны әр қырынан зерттелуіне, сондай-ақ әртүрлі ғылыми зерттеу мектептерінің өз көзқарастары мен пікірлерінің болуына байланысты.

Әдістеме және зерттеу әдістері. А.В. Суперанская және бірқатар ғалымдардың айтуы бойынша: «дефинициялар қаралып отырған пәнге байланысты (нақты және қоғамдық ғылымдар үшін), материалды меңгеру деңгейіне қатысты (бұл алғашқы дефиниция болуы мүмкін, белгілі бір зерттеуді қорытындылайтын немесе көпжылдық ізденісті қорытындылайтын да болуы мүмкін) әртүрлі болып келеді. Зерттеудің бастапқы кезеңінде заттың дефинициясы жасалады. Олар техникалық ғылымдарда ұғым мәнін терең қарауды талап етпейді. Философия, математика логикасында дефинициялар тілдік бірліктерден жасалып, дефиницияланған сөздер арқылы ұғымның мән-мағынасы ашылады» [3, 165].

Техникалық не гуманитарлық ғылым салалары болсын, кез келген ғылымда дефиницияны ендіру үшін негіз, заңдылық болу қажет. Себебі кейбір күнделікті қолданылатын сөздердің де дефинициясы болады, бірақ олар дәлелдеуді керек етпейді.

Ұғымды анықтаудың әдіс-тәсілдерін іздестіру көне грек философ-материалисі Демократтың «Логика туралы» және «Конондар» атты трактаттарынан бастау алған. Анықтама ұғымы философ-идеалист Сократ еңбегінде индукция әдісіне сүйеніп жасалды, Платон бірінші болып анықтаманы түр ерекшелігі арқылы түсіндірген. Көне Грек философы Аристотель ұғымды анықтаудың әдіс-тәсілдеріне ғылыми тұжырымдама жасап қоймай, анықтаманың ережесін де жасаған. Аристотель дефиницияның алғашқы «тек және түр ерекшелігі» формуласын анықтады. Дефиницияға: «анықталушы анықтаушыға тең болу керек» деген жалпы талап антикалық дәуірде қойылды.

Дефиниция, ұғым және термин арасында семиотикалық байланыс орнатылады, термин → белгі → белгілеуші; ұғым → белгіленуші; дефиниция ұғымның сөйлеммен берілуі. Осыдан дефиницияның ерекше қасиеті шығады: логика-ұғымдық қатынаста ол аяқталған пікірді көрсетеді; тілдік құрылымда – ерекше коммуникативтік бірлікті, коммуникативті қызметті атқарады, сондай-ақ белгіленуші (ұғым) және белгілеуші (термин) арасындағы байланысты орнатады.

Ұғым – объективтік шындық заттары мен құбылыстары және олардың қасиеттерін көрсететін абстрактілі ойлау формаларының бірі. Адамның таным қызметіндегі ұғымның маңызы зор. Ұғымсыз табиғат пен қоғамның объективтік заңдарын зерттеп білу мүмкін емес, ұғымдарды басшылыққа ала отырып, заңдар түзіледі, ғылымның түрлі салаларында ғылыми теориялар жасалады. Ұғым әртүрлі құрылымдармен берілуі мүмкін, мысалы жай (термин, символ) және күрделі (сөз тіркесі, сөйлем, вербалды және бейвербалды белгілер жинағы - формулалар).

Тіл зерттеушілері дефиницияның ұғымды толық түсіндірмейтінін, тек оны көрсететіні туралы айтады. Мысалы, Дж. С. Милл: «Дефиниция – тілдегі сөздің қолданылуы туралы мәлімет беретін теңестірілген пайымдау», - дейді [4, 25]. Ал Т. Гоббстың пікірі бойынша, дефиниция екіұшты мағынаны жоятын тілдік құрылым және белгілі бір зат туралы жалпы түсінік беру [5, 60]. Р. Дюбюктің тұжырымы бойынша: «Дефиниция ұғымның мазмұнын түсіндіре отырып, ұғымның ары қарай дамуына кедергі келтіреді» [6, 84].

Кез келген ғылыми дефиницияның тілдік негізін зерттеуде алғашқы ұғым маңызды болып табылады. Жалпы ғылыми зерттеулер мен әдебиеттерде мазмұн мен түр өзара келісілген деген көзқарас қалыптасып, терминнің жалпы қолданыстық лексикадан ерекшелігі ұғымға байланысты болады. Ғылыми білімнің ұғымдар жүйесін сипаттау екі кезеңнен тұрады: бірінші кезеңде ұғым жүйесі айқындалса, екіншісінде терминдер жүйесі жасалады.

Гуманитарлық бағыттағы ғылым салаларының терминологиялық жүйелерінде терминдік бірліктер басымдық танытып, денотаттары абстрактілі ұғымды білдіреді, ал мағынасы дефиниция түрінде сипатталады, мұндай терминдердің құрылымында сигнификаттық компонент ерекше рөл атқарады. Терминнің аталымдық қызметі қалай маңызды болса, когнитивтік қызметі де сондай маңызды деп айтуға болады. Терминологияда түсіндірілетін ұғымдар адам қызметінің белгілі бір саласында дамиды, жасалады. Оның қалыптасуын шетел тіл білімінде күнделікті қолданыстағы лексемалар мағынасында ұзақ уақыттық жұмсалымдық қасиеті орын алған жағдайда, ол оның бір жақтылығын қамтамасыз етіп, терминологиялық бірліктің адам іс-әрекетінің белгілі бір мақсатта жасалуы белгілі бір саланың ұғым аппаратының жіктемесі саналы түрде жасалып қалыптасуына әсер етеді.

Терминнің мағынасы ұғыммен толық сәйкес келе алмайды, себебі бұл категорияның лингвистикалық және логикалық тұрғыда түсіндірілуі түрлі көзқарастарды айқындайды. Логикада ұғым лексикографиялық тәжірибеде қолданылатын термин, терминологиялық тіркес ретінде танылса, лингвистикада сигнификаттың мағынасы нысанмен бірге көлемді түсініктерді, коннотативтік компонент немесе сөздің ішкі формасын қамтиды. Мұндай семантиканың бағалауыштық, эмоциялық, экспрессивтілік сияқты қасиеттері терминге тән емес, өйткені олар тілдің жұмсалымдық қызметінде терминнің негізгі қасиетіне белгілі бір қарама-қарсылықта қолданылады. Басқаша айтқанда, терминнің кешенді сигнификаттық мағынасы оның ұғымдық мазмұнымен сәйкес келмейді, ол ұғымнан кең, өйткені, термин берілген түрлі көзқарастары туралы мәліметті қамтып қолданысқа енеді. Терминнің ұғымдық мағынасы оның лексикалық мағынасынан кең, ол нысанның жан-жақты сипаттамасын білдіреді. Ал басқа ұғымдар мен осы тектес ұғымдардың дифференциалды белгілері энциклопедиялық сөздіктерде берілген, бірақ мұндай дефинициялар лингвистикалық дефинициялармен өте сирек сәйкес келеді.

А.А. Реформатский термин және терминологиялық жүйені зерттеу барысында, терминдердің мәнмәтінге тәуелсіздігін, оның қай терминологиялық жүйеге жататындығы мәнмәтінсіз-ақ анық болатынын айтады. Ғалым мәнмәтіннің терминологиялық жүйені ауыстыра алатынын айта келіп былай дейді: «Әрбір терминнің берілген терминологияда өзінің өрісі болады, ол нақты тіркелуге міндетті. Терминологиялық өрістен тыс термин өзінің терминдік сипатын жоғалтады» [7, 9-10]. Бұл мәселе жөнінде Б.Ю. Городецкий былай деп жазады: «Жеке алынған термин өз алдына функция, ол тек терминологиялық жүйеде болады және белгілі бір қатынаспен байланысты болып келеді» [8, 136]. Осылайша, терминдер лексикалық жүйеде өзінің микроқұрылымын жасайды, ол қасиеттер лексикалық жүйе ерекшеліктеріне сәйкес келе бермейді. Бұл микроқұрылым терминологиялық өріс болып табылады, ал оның қасиеті мен сапасы екі фактормен белгіленеді, олар: терминнің лексикалық бірлік ретінде тіл жүйесінің лексика-семантикалық қатынасты білдіруі және берілген білім саласының ғылыми ұғымдарының белгіленуі.

Бір типті элементтердің типологиясы мен құрылысында, ол прагматикалық, терминологиялық бірлік туралы мәлімет бірден ажыратылып көрсетіледі, оны өзімен біртектілердің қатарына қояды, олар өз кезегінде семантикалық жұмсалымда терминологиялық өрісте топтастырылып, яғни ұғымдық аппараттың ғылыми білім саласындағы тектік-түрлік қатынасындағы лексика-семантикалық, тақырыптық топ және жеке топтарға бірігеді.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты ұғым дефинициясы және термин дефинициясы деп бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, ұғым интенционалын логикалық категория ретінде сипаттаса, ал екіншісі, термин-сөз сигнификатын белгілі лексика-семантикалық өрістің бірлігі ретінде көрсетеді. Ғылыми дефиницияның жан-жақтылығы осыған байланысты айқындалады. Ал мәтін құрылымындағы дефинициялар көбіне ұғым дефинициясын көрсетеді, олар мәнмәтінге тәуелді болып, ұғымның нақты анықтамасы арнайы басылымдарда (энциклопедиялық сөздіктер мен анықтамаларда) беріледі. Сонымен бірге ұғым дефиницияның үлкен бөлігін құрайды, өйткені олар негізгі мәтінге байланысты емес, белгілі бір мәнмәтінге тәуелді болғандықтан, түсіндірмелері терминдер жүйесіндегі және ұғымдағы қатынасты көрсетіп қана қоймай, жүйедегі орнын да көрсетуі керек.

Дефиниция терминіне берілген бірнеше анықтаманы келтірсек: В.И. Дальдің түсіндірме сөздігінде: «дефиниция – сөзді немесе ұғымды анықтау, түсіндіру, талдау», – дегенді білдіреді, А.Н. Ушаковтың түсіндірме сөздігінде: «дефиниция – (definitio лат. сөзі) ұғымды анықтау, түсіндіру», – деп берілсе, С.Ю. Ожегов және Н.В. Шведованың түсіндірме сөздігінде: «дефиниция – ұғымды анықтау, түсіндіру. Ғ. Қалиев «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде»: «дефиниция (лат.definitio анықтау) – белгілі бір термин не сөз арқылы бейтаныс басқа терминнің (сөздің) мағынасын ашу; зерттеу объектісіне анықтама беру; пайымдау», – деп жазады [9, 89].

Талқылау мен бақылау. Осы сөздіктердегі анықтамаларды салыстыра келгенде барлық зерттеушілер «дефиниция – ұғымды *анықтау, түсіндіру*» деген ортақ пікірде екенін көреміз. Ғылыми еңбектерде дефиницияға берілген басқа анықтамаларды да кездестіруге болады, мысалы, В.В. Морковкин «Основы теории учебной лексикографии» еңбегінде: «Дефиниция – сөздік бірліктің абсолюттік құндылығына қатысты белгісіздікті логикалық анықтамаларға қойылатын талаптарға сәйкес орындалған сөз тіркестері (әдетте күрделі сөз тіркестері) көмегімен жою; ол сөз тіркестерінен құралған мәтіннің бөлшегі» [10, 115], – деп көрсетеді. М. Малбақов бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымына қатысты мәселелерге арналған монографиясында дефиниция, түсіндірме, анықтама ұғымдарын зерттей келе: «... бірқатар лексикографиялық еңбектерде синоним ретінде қарастырылған түсіндірме, дефиниция, анықтама терминдері шын мәнінде бір-біріне синоним емес. Дефиниция – сөздік бірлікке берілген қысқаша анықтама. Ол түсіндірменің құрамына кіреді. Түсіндірме ұғымына дефинициядан да басқа лексика-стилистикалық, грамматикалық- функционалдық сипаттамалар кіреді. Анықтама – терминімен анықтама процесінің атауын – сөздіктегі сөздік бірлікке берілетін түсіндірмелі анықтамалардың бәрін атаған жөн тәрізді. Сөздік мақалада дефинициядан басқа да анықтамалар болған жағдайда оларды дефинициялық анықтама және қосалқы семантикалық функционалдық анықтама түрінде айқын ажырату керек» [11, 62], – деп жазады. Профессор Ш. Құрманбайұлы: «Термин ұғым атауы болса, терминнің дефинициясы деген – сол ұғым атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Термин сөздің мағынасы оның дефинициясы арқылы анықталады» [12, 9], – деп терминге міндетті түрде дефиниция берілуі керектігін айтады.

Сөздіктерде берілген анықтамаларды, ғылыми еңбектерді саралай келгенде, ғалымдардың дефиницияны анықтама немесе түсіндірменің құрамында қарастырғанын көреміз.

Біздің пайымдауымызша, түсіндірме термині жалпықолданыстық әдеби тіл сөздердің мағынасын береді. Терминдердің әртүрлі терминологиялық жүйедегі қызметі сала бойынша түсіндірме сөздіктерде қарастырылып, сөздің түсіндірмесі бірнеше жағдайда

пайдаланылады. Терминологиялық жүйеге түскен сөз жаңа мазмұнға ие болады, тек дыбысталуын ғана сақтайды. Мұндай сөздің мағынасын мәнмәтін арқылы ғана ашуға болады, ал лексикографияда қысқаша түсіндірмемен анықталады.

Түсіндірме терминнің аудармасы жоқ жағдайда, басқа сөздермен беріледі немесе құрылымды сөйлемдер арқылы түсіндіріледі. Терминнің мағынасын беруде аударылатын тілде калькалау, яғни тілдің сөзжасам модельдері және жеке сөздерді көшірме жолымен сөзжасам тәсілі кеңінен пайдаланылады. Түсіндірмеге сөздіктерде мәлімет беру тән, себебі, сөздік сөздің мағынасын нақты, дәл, береді. Е. Әбдірәсілов түсіндірмені терминографиядағы микроқұрылым элементтерінің бірі ретінде қарастыра келіп былай дейді: «Бұл сөзсіз негізінен түсіндірмелі терминологиялық сөздіктерде терминдерді беру барысында қолданылатын, белгілі тәсіл. Сөздіктерде кездесетін бұл элементті «анықтама беру тәсілі» деп те атауға болады. Терминографияда түсіндірме беру тәсілдерінің ғылыми дефиницияны беру (терминнің нақты ғылыми анықтамасын беру), филологиялық сөздіктерде анықтама беру, сілтеме арқылы анықтама жасау (басқа терминге сілтеме жасау), көркемдік құралдар арқылы анықтама беру контекстік мысалдарды келтіре отырып анықтама беру (ғылым саласындағы қолданысынан сөйлем, сөз тіркесі түріндегі мысалдар келтіру арқылы), энциклопедиялық анықтама беру (энциклопедиялық сөздіктерде), сөзжасамдық, терминжасамдық құрылымын көрсете отырып анықтама беру (түбір мен қосымшаларын ажырата отырып беру), синонимдік анықтама беру, антонимдік сыңары арқылы анықтама беру сияқты түрлерін көрсетеді. Терминдерді түсіндірудің көрсетілген тәсілдерінің қай-қайсысы да терминнің ұғымын ашуға, термин туралы түсінікті жеңілдетуге қызмет ете алатын, терминологиялық сөздіктерде қолданылуы әбден мүмкін элементтер» [13, 51]. Яғни, зерттеуші түсіндірмені «анықтама беру тәсілі» деп те атауға болатынын және түсіндірмені анықтаманың бөлігі деп қарастырады.

Анықтама және дефиниция терминдеріне келетін болсақ, олар лингвистикалық терминологиялық сөздік бағытына сәйкес келеді, себебі арнаулы мәтіндердегі ғылыми түсінік анықтама немесе дефиниция арқылы ғана беріледі. Логикалық сөздікте: «Анықтама – кең мағынада ұғым мазмұнын ашатын логикалық процесс» [14, 355], - деп беріледі. Е.Ю. Щемелева «Определение и способы его языковой реализации: (коммуникативно-структурный подход)» деп аталатын ғылыми жұмысында анықтама туралы былай дейді: «Ұғым мазмұны – ұғымның айрықша белгілерінің жиынтығы. Тар мағынада анықтама ойлау және тілдік әрекеттің қорытындысы. Құрылымы жағынан екі мүшелі (двучленная) болып келеді, яғни анықтаушы екі бөлімнен тұрады. Коммуникацияда бұл баламасын көрсететін қосымша элементтер қатар жүреді. Тар мағынада анықтама дефиницияның синонимі болып табылады, құрылымы сөйлем ретінде жүзеге асады, ал құрылымы мен жасалу жолы белгілі логикалық талаптан шығады» [15, 7]. Байқап отырғанымыздай, анықтама ұғым жайлы келтірілген көзқарастың екіншісі дефиниция ұғымына сәйкес келіп, олардың синоним терминдер ретінде қабылдауға болатындығын дәлелдейді, себебі дефиницияның да құрылымы мен жасалу тәсілі логика тұрғысына негізделген тілдік фразалық құрылым болып табылады. Анықтама ұғым мазмұнын ашады, ұқсас заттардың айырмашылығын анықтауға мүмкіндік береді, сол сөздің (терминнің) басқа мағынасын да белгілейді.

Яғни, анықтама ұғымы жайында тілші ғалымдардың бір тобы анықтаманы логикалық операция, ол арқылы ұғым мазмұнын айқындауға болатынын айтса, екінші тобы анықтаманы ойлау мен тілдік іс-әрекеттің нәтижесі ретінде анықталушы мен анықтаушыдан тұратын екі мүшелі тілдік құрылым болып келетіндігіне баса назар аударады.

Термин және дефиниция бірдей дәрежедегі ұғымды білдіреді. *Біріншіден*, дефиниция антикалық дәуірден бастап-ақ логикалық мәселенің шеңберінде қарастырылып келеді, ал ұғым мазмұны логикалық операция ретінде зерттелген. Ойлау туралы ғылыми теория қалыптасқалы бері анықтама барлық логиктердің басты назарында болды. Жаңа заман

логиктері логикалық және лингвистикалық анықтамалардың тығыз байланыста екеніне көңіл аударады. Орыс тіл біліміндегі логик-ғалымдар еңбектерінде дефиницияның ғылыми сараптамасының негізі жасалып, И.И. Срезневский, В.В. Виноградов, Л.В. Щерба, Б.А. Ларин сияқты лингвистердің еңбектерінде зерттеліп, О.С. Ахманова, Д.И. Арбатский, А.М. Бабкина, Е.А. Карпович, Н.А. Семенова, В.Д. Табанаковалардың еңбектерінде дефиницияға логика-семантикалық талдаулар жүргізілген.

Екіншіден, дефиницияны зерттеуге арналған еңбектерде дефиниция лексикографиялық семантизацияланудың негізгі құралы ретінде қаралады. Сөздік дефинициясына қатысты зерттеулер лексикографиялық анықтама дегеніміз не, оны қалай құру керек, лексикографиялық дефиниция қандай болады, термин туралы мәлімет көзі ретінде сөздік дефиницияларын пайдалану мәселелері сияқты сұрақтармен байланысты. А.П. Евгеньева, А.Е. Карпович, Н.А. Семенова еңбектерінде *дефиниция, анықтама, түсіндірме, сипаттама беру* сияқты бір-біріне жақын ұғымдар қарастырылған. Ю.Д. Апресян, Д.И. Арбатский, З.И. Комарова еңбектерінде әртүрлі сөздіктердегі термин анықтамасының мазмұны мен құрылымы зерттеледі. Анықтаманың лингвистикалық, семиотикалық, логикалық бағыттары О.С. Ахманова, В.Ф. Журавлев, А.А. Зиновьевтердің еңбектерінде жасалынған. Қазақ тіл білімінде М. Малбақов бірқатар лексикографиялық еңбектерде синоним ретінде қарастырылатын түсіндірме, дефиниция, анықтама терминдерінің бір-біріне синоним болмайтынын дәлелдеп жазады. Түсіндірме, дефиниция терминдеріне қатысты мәселеде дефиницияны түсіндірменің құрамында қарастырған пікірді мақұлдайды және анықтама түрлерін зерттейді.

Нәтижелер. Ғалым Р. Сыздық былай дейді: «Терминдер негізінен атау сөздер болып келеді. Терминдердің атауыштық қасиеті (белгісі) үшін оның «дефинициялық» түсіндірмесі болу керек, яғни бір нәрсенің, не құбылыстың тек қана өзіне тән ұғымдық анықтамасы ол сөзді термин етіп танытады. Терминдерді керек ететін әр алуан ғылым салалары болғандықтан сөздің дефинициясы сол ғылымның танымы үшін ұсынылады» [16, 129]. Бұл ретте терминге берілген дефиниция арқылы сол ғылым саласын тануға болатынына көз жеткіземіз. Ғалым Ш. Құрманбайұлы терминнің міндетті түрде дефинициясы болатыны туралы былай дейді: «Сөз арқылы ұғым туралы жалпы мағлұмат берілсе, терминнің дефинициясы арқылы сол ұғымды өзге ұғымдардан айыратын оның ең басты белгілері аталып көрсетіледі. Ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес терминнің дефинициясы да толығып, өзгеріске ұшырап отырады. Ғылым неғұрлым дамыған сайын сөз бен терминнің арасы алшақтай түседі. Бұл тәсілмен жасалған терминдер жалпы қолданыстағы сөзден өзі қатысты болатын терминнің өріс пен терминге тән дефинициясы арқылы ажыратылуға тиіс» [12, 55]. Яғни, дефиниция ұғымға сай келеді және оның негізгі мазмұнын береді. Дефиниция ұғымға да, терминге де қатысты, сондықтан терминнің дефинициясы және ұғымы деп айтуға да болады. Термин дефиниция көмегімен ұғымды анықтайды, яғни термин сөздер терминологиялық сөздіктерде дефиниция арқылы беріледі. Арнайы ұғымның ара-жігі, терминнің мағынасы дефиниция арқылы анықталады.

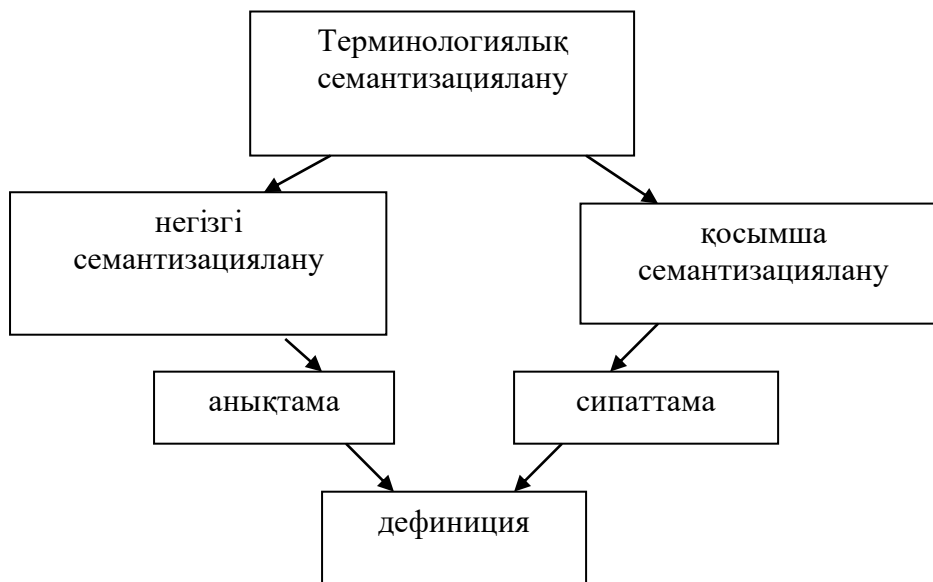
Жалпы дефиниция мәселесі сөз болғанда оның *анықтама, сипаттама, семантизациялану* сияқты ұғымдармен арақатынасын анықтап алған жөн.

Кең мағынада семантизациялану мағынаның ашылуы мен сипаты дегенді білдіреді. Ал тар мағынада бұл мағынаны ашу тәсілдерінің жиынтығын құрайды. Жиі қолданылатын семантизациялану терминіне тіл білімінде берілген анықтамалардан бастасақ, мәселен, Ғ. Қалиев мынадай анықтама береді: «Семантикалану *орыс. семантизация* – тіл бірлігі (единица) мағынасының айқындалуы, тіл бірлігінің мазмұны жайында қажетті мәліметтер беретін процесс пен нәтиже» [9, 279]. Орыс ғалымы В.Д. Табанакова былай дейді: «Кең мағынада семантизациялану – мағынаны ашу және сипаттау. Сөзді семантикалау – бұл сөздің семантикалық құрылымын, мағынасын ұсыну» [17, 61]. Бұдан шығатын қорытынды – семантизациялану құрылысы арқылы сөзді дұрыс қолдану үшін қажетті ақпаратты алуға болады және сөз туралы керекті мәліметті береді.

Ал *сипаттама* термин жайлы ақпаратты беруші амалдардың бірі ретінде анықтаманы толықтырады. Яғни, сипаттама қосымша семантизацияланудың бір тәсілі болып табылады.

Сонымен, біз жоғарыда дефиницияның басқа ұғымдардан басты ерекшелігін және оның өзіндік айырмашылықтары мен ұқсас жақтарын сөз еттік. Анықталған тұжырымдардың сызбасын төмендегідей етіп көрсетуге болады:

1- сурет. Терминологиялық семантизациялану

Дефиницияланудың қалыптасуын сөз ететін болсақ, ең алдымен, дефиницияның қалыптасуы ойлау мен логика тұрғысынан негізделіп, осы процестің барысында тіл мен ойлау өзара әрекеттестік қатынасқа түседі. Жалпы дефиниция ақиқат шындықтың бір бөлігі болып табылатын белгілі бір ұғымның мағынасын ашу үшін жасалады. Метатіл мәселелерімен кәсіптік деңгейде айналысқан ғалымдардың бірі Н.М. Скрипникова: «Кез келген металингвистикалық қызметте жұмсалатын сөйлеу актісінің құрылымы екі компоненттен тұрады – түсіндіруші (вокабула) және түсіндіруші (дефиниция); осы екінші компонентті құрайтын бөлімде сөздердің семантизациялануы жүргізіліп орын алады. Бұл құрылымның міндетті түрде болуы ондағы белгісіздің белгілі дүние арқылы айқындалуымен түсіндіріледі. Металингвистикалық қызметтің жүзеге асуының негізгі шарты вокабулалардың дефинициямен қатар қолдануы болып табылады. Яғни, міндетті түрде «металингвистикалық қызметтің тілдік репрезентаторы» дефиницияның болуы негізгі қойылатын талаптардың бірі болып саналады» [18, 15], - деп тұжырымдайды.

Сөйтіп, дефиниция – ерекше логикалық тілдік құрылым, мұнда тіл мен ой бірге қызмет етеді, бірін-бірі толықтырады. Дефиниция ескі білімді жаңа біліммен байланыстырады, білімнің барлық саласында ғалымдардың сөйлесуіне көмектеседі, адамның танымдық әрекетінің пайдалы, сапалы болуына әсер етеді. Басқа тілдік құрылымдар тәрізді дефиницияның да белгілі құрылымы мен мазмұны болады.

Қазіргі таңда дефиниция логикалық және лингвистикалық тұрғыдан әлем тілдерінде кеңінен зерттеліп жатыр. Сондай-ақ дефиниция логикалық және лингвистикалық құбылыс ретінде әрі ақыл-ой әрекетінің ерекше формасы ретінде де қарастырылып келеді. Дефиницияның жан-жақты қарастырылуы оның күрделі құбылыс екенін дәлелдейді.

Терминологиялық дефиниция шағын мәтін арқылы терминнің семантизациясын жүзеге асырады. Яғни, таным объектісі және коммуникативтік қарым-қатынас вербалды түрде жинақталады. Сонымен, дефиниция мазмұнын терминдер мағынасының интерпретациясы дефинициядан дефиницияға түрленетіндіктен бір типті деп атауға болмайды. Бұл дәлелдеулер дефиницияның түрлерінің көп екендігін көрсетеді.

Қорытынды. Кез келген тілдік құбылысқа тән дефиницияның да өзіндік құрылымы

мен мазмұны болады. Дефиницияның құрылымы да, мазмұны да тіл мен ойлау заңдылықтарына сәйкес ұйымдастырылып, ойлау процесіне негізделеді. Ал дефиницияның семантикалық құрылымы бірнеше ғылым салаларында кездесетін әмбебап терминдердің жіктелік семантикалық белгілерінен құрылады да сол себепті оған бірізділік және стандарттылық сипаты тән екендігі анық байқалады.

Қорыта келгенде, жалпы терминтаным ілімінде термин дефинициясына да біршама талаптар қою дәстүрі қалыптасқан. Ғалымдардың еңбектерін саралай келіп, олардың негізгі мазмұнын былайша жинақтап көрсетуге болады:

- қатар бағыныңқы ұғымдардың анықтамасын беруде олардың түрлік белгісі ретінде дефиницияда екеуіне де ортақ бір белгіні көрсеткен жөн;
 - біртекті ұғымдарға бірыңғай дефинициялар беру қажет. Яғни, дефинициялары біркелкі лексика мен синтаксистік құрылымдармен рәсімделуі тиіс;
 - дефиниция түзу барысында ақиқат болмыстың бір нысаны бірнеше ғылым салаларында қарастырылып, түрлі ұғымдар жүйесіне қатысуының нәтижесінде түрлі дефинициялар талап ету ерекшелігі ескерілуі қажет;
 - ғылымның дамуы ғылымның өзгеруіне де алып келетіні сөзсіз. Сол себепті дефиниция ғылым-білімнің қазіргі даму деңгейіне сәйкес жасалуы тиіс;
 - дефиниция мазмұны түсінікті әрі нақты болуы үшін, сол дефинициялар жүйесінде анықталған, белгілі және бір мағынада қалыптасқан терминдерді қолдану қажет;
 - дефиниция құрылымы қысқа, әрі логикалық тұрғыдан аяқталған сөйлемдерден құрылуы тиіс және артық ақпаратқа жол берілмеуі қажет;
 - дефиницияда тавтологиялық элементтер болмағаны дұрыс.
- Осы талаптар негізінде дефиниция мәтінде ғылымның белгілі бір саласында жинақталған терминдердің мағынасын ашады, яғни мәліметтерде жинақталған терминді белгілейді. Дефиниция белгілі бір түсініктің мағынасын ашу үшін жасалады, яғни, нақтылықтың бөлігі болып табылады деп тұжырымдаймыз.

Әдебиеттер

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
2. Горский Д.П. Определение. Логико-методические проблемы. – М., 1974. – 291 с.
3. Суперанская А.В. и др. Общая терминология: Вопросы теории / Под ред. Т.Л. Кандевики. АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1989. – С. 24-25.
4. Mill J.S. A system of logic, ratiocinative. – 1965. – L.76.
5. Гоббс Т. Избранные сочинения. – Л., 1926. – 315 с.
6. Дюбюк Р. Состояние терминологии на современном этапе // Международный симпозиум «Теоретические и методические вопросы терминологии». – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 3-10.
7. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46-54.
8. Городецкий Б.Ю., Раскин В.В. Термины с лингвистической точки зрения // Место терминологии в системе общественных наук. – М., 1969. – С. 134-141.
9. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-словарь, 2005. – 440 б.
10. Морковкин В.В. Термины и возможный способ их описания в словаре активного типа // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик: Сб. ст. – М.: Наука, 1983. – С. 150-158.
11. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктердің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
12. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: Филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 1998. – 250 б.
13. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, 2005. – 208 б.

14. Кондаков Н.И. Логический словарь. – М.: Наука, 1971. – 56 с.
15. Щемелева Е.Ю. Определение и способы его языковой реализации: (коммуникативно-структурный подход): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1991. – 21 с.
16. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001 – 230 б.
17. Табанакова В.Д. Понятие научно-технического термина и требования к его определению // Термин и слово: Сб.ст. – Горький: Изд-во ГГН, 1982. – С. 24-28.
18. Скрипникова Н.М. Прагматика метаязыка перевода. – Краснодар, 1999. – 155 с.

А.Н. ДОСМАИЛОВА

Евразийский Технологический университет, Алматы

ЛОГИКО-КОГНИТИВНЫЙ ХАРАКТЕР ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕФИНИЦИИ

Аннотация. В статье подробно рассматривается понятие дефиниции, анализируются вопросы, связанные с определением значения некоторых понятий, используемых в сочетании с дефиницией, а также рассматривается логическая и когнитивная природа дефиниции. В статье были дифференцированы определения термина и определения дефиниции в научных работах, а также были учтены общие мнения ученых. В работах по изучению дефиниции было обнаружено, что дефиниция рассматривается как основной инструмент лексикографической семантизации. Кроме того, рассматриваются основные отличия дефиниции от других понятий, его особенности и сходства. На основании этих выводов дается схема терминологической семантизации. В доктрине общей терминологии резюмировались требования к определению термина и его основному содержанию.

Ключевые слова: дефиниция термина, научный текст, интерпретация слова, описание, интерпретация, определение термина, семантизация термина.

A.N. DOSMAILOVA

Eurasian Technological University, Almaty

LOGICAL-COGNITIVE CHARACTER OF THE TERMINOLOGICAL DEFINITION

Abstract. In order to convey the meaning of linguistic units, scholars use the terms such as interpretation, description, and definition of a word in dictionaries. In this sense, the author of this article attempted to discuss the concept of definition in detail, analyzed the issues related to determining the meaning of some concepts used in conjunction with the definition, and considered the logical and cognitive nature of the definition. The author differentiated the description given to the term and its definition itself in scientific works and considered the scholars' general opinions about this issue. In the scientific works dedicated to the study of the term "definition", it was found that the definition is considered as the main tool of lexicographic semantization. To this extent, the author considered the main differences of the definition from other concepts, its peculiarities and similarities. Thus, a scheme of terminological semantization was given based on the research findings. The author summarized the requirements for the definition of the term and its main content in accordance with the doctrine of general terminology.

Keywords: term definition, scientific text, word interpretation, description, definition, interpretation, term definition, term semantization.

References

1. Aitbaiұly Ö. Qazaq til bilimniñ мәseleleri. – Almaty: Arys, 2007. – 624 b.
2. Gorski D.P. Opredelenie. Logiko-metodicheskie problemy. – M., 1974. – 291 s.
3. Superanskaia A.V. i dr. Obşaia terminologia: Voprosy teorii / Pod red. T.L. Kandelaki. AN SSSR, İn-t iazykoznanıa. – M.: Nauka, 1989. – S. 24-25.
4. Mill J.S. A sistem of logic, ratiocinative. – 1965. – L. 76.
5. Gobbs T. İzbrannye sochinenia. – L., 1926. – 315 s.
6. Dübük R. Sostoianie terminologii na sovremennom etape // Mejdunarodnyi simpozium «Teoreticheskie i metodicheskie voprosy terminologii». – M.: İzd-vo ANSSR, 1961. – S. 3-10.
7. Reformatski A.A. Chto takoe termin i terminologia? //Voprosy terminologii. – M.: İzd-vo AN SSSR, 1961. – S. 46-54.
8. Gorodeski B.İu., Raskin V.V. Terminy s lingvisticheskoı toçki zrenia // Mesto terminologii v sisteme obşestvennyh nauk. – M., 1969. – S. 134-141.
9. Qaliev Ğ. Tıl bilimı terminderiniñ tüsındırme sözdıgı. – Almaty: Sözdık-slovär, 2005. – 440 b.
10. Morkovkin V.V. Terminy i vozmojnyi sposob ih opisania v slovare aktivnogo tipa // Problemy razrabotki i uporädoçhenia terminologii v akademiah nauk soıuznyh respublik: Sb. st. – M.: Nauka, 1983. – S. 150-158.
11. Malbaqov M. Bır tıldı tüsındırme sözdıkterdiñ qūrylymdyq negızderı. – Almaty: Ğylym, 2002. – 368 b.
12. Qūrmanbaiūly Ş. Qazaq leksikasynyñ termindenu ürdısı: Filol. ğyl. d-ry dis. – Almaty, 1998. – 250 b.
13. Äbdıräsılov E. Qazaq terminografiasynyñ jüiesı. – Astana, 2005. – 208 b.
14. Kondakov N.İ. Logicheski slovär. – M.: Nauka, 1971. – 56 s.
15. Şemeleva E.İu. Opredelenie i sposoby ego iazykovoi realizasii: (komunikativno-strukturnyi podhod): Avtoref. dis. kand. filol. nauk. – Rostov-na-Donu, 1991. – 21 s.
16. Syzdyq R. Tıldık norma jäne onyñ qalyptanuy. – Astana: Elorda, 2001 – 230 b.
17. Tabanakova V.D. Ponätie nauchno-tehnicheskogo termina i trebovania k ego opredeleniu // Termin i slovo: Sb.st. – Görki: İzd-vo GGN, 1982. – S. 24-28.
18. Skripnikova N.M. Pragmatika metaiazyka perevoda. – Krasnodar, 1999. – 155 s.

Автор жайлы мәлімет:

Досмаилова Айгүл Нұркешқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия Технологиялық университетінің оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Досмаилова Айгүл Нуркешовна – кандидат филологических наук, преподаватель Евразийского Технологического университета, Алматы, Казахстан.

Dosmailova Aigul Nurkeshovna – candidate of philological sciences, Lecturer of the Eurasian Technological University, Almaty, Kazakhstan.

Ж.Т. ОСПАНОВА Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан
(e-mail: zhanna19@list.ru)

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19

Аннотация. С развитием актуальной темы *пандемия COVID-19* в немецком языке, как и в других языках, появились социокультурно обусловленные новообразования, указывающие на трансформацию общества и изменения в способах миропостижения и миропонимания, в частности, концептуализации пространства социума в условиях коронакризиса, охватившего весь земной шар. На примере концепта *soziale Distanz* рассматриваются особенности вербальной репрезентации способов восприятия пространственных отношений, сложившихся в эпоху масштабной пандемии, изменившей образ жизни людей, в том числе формат и структуру социального пространства.

Анализ исследуемого материала показал, что в условиях пандемии происходит переосмысление социального пространства, в частности социальной дистанции, рассматриваемой в рамках когнитивной лингвистики как способа обеспечения безопасности и залога здоровья.

Ключевые слова: немецкий язык, Corona-Korpus, концептуализация, неологизмы, пандемия, социальное пространство, социальная дистанция.

Введение. Сложившаяся по всему миру эпидемиологическая ситуация в 2020 году, оказавшая сильное воздействие на социо-психологическое состояние общества и когнитивные процессы, затронула все сферы жизни человека и нашла свое проявление в языке, способствуя развитию и увеличению словарного лексикона, появлению короналексикона, а также переосмыслению слов, которые описывают современные реалии. При этом реакция на сложившиеся глобальные изменения и трансформации современного общества происходит в каждом языке в соответствии с особенностями и возможностями языковой системы и идиоэтнической специфики восприятия и постижения окружающей действительности, что можно проследить по семантике и экспрессивно-эмоциональной окрашенности неологизмов в немецком языке.

С распространением коронавируса, как и во всех языках мира, в немецком языке появилось большое количество новообразований (по данным издания New York Press насчитывается более 1200 новых слов [1]), отличающихся по способу образования, обладающих специфическими коннотациями и относящихся к различным тематическим группам, что связано с потребностью общества обозначать новые явления и процессы для прояснения сложившейся ситуации из чувства страха и безопасности. Появление неологизмов, связанных с темой *пандемия COVID-19*, способствовало возникновению лексикографических источников, а именно глоссариев, составленных печатными изданиями и медицинскими учреждениями (по данным К. Мёрс насчитывается около 29 источников [2]), а также корона-лексиконов немецкого языка *Corona-Korpus* на базе электронного словаря немецкого языка (DWDS) Берлинско-Бранденбургской академии наук [3] и *Neuer Wortschatz rund um die Coronapandemie* в рамках *Neologismenwörterbuch-IDS* Института немецкого языка имени Лейбница [4].

На примере концепта *soziale Distanz* рассмотрим, как происходит переосмысление новых условий реальности и концептуализации социального пространства в немецком

лингвокультурном обществе на материале выше указанных корпусов.

Методика и методы исследования. Настоящее исследование выполнено в рамках когнитивно-ориентированного и концептуального описания языка согласно положениям когнитивной лингвистики с акцентом на выявление вербальной репрезентации динамически изменяющихся мировых процессов, которые отражают признаки «перезагрузки» концептуальной картины мира, переосмысления объективной реальности и актуализации имеющихся ранее понятий, получившим новый смысл.

На первом этапе изучения концепта *soziale Distanz* мы обращаемся к лексикографическим источникам с целью определения основного и дополнительного значений термина «*soziale Distanz*», а также изучение словообразовательного моделирования образования неологизмов в рамках изучаемого концепта с применением лексико-семантического разбора.

Далее анализу подвергаются корона-корпусы немецкого языка в рамках корпусного подхода, концептуальной деривации и теории концептуальной метафоры Дж.Лакоффа и М.Джонсона [5], возрастающая роль которой неоспорима при изучении особенностей языковой репрезентации современных процессов, в частности, процессов восприятия социального пространства в условиях пандемии.

Именно концептуальная метафора играет важную роль при формировании и переосмыслении повседневных реалий [6; 7] и представляет собой инструмент для постижения концептуальной специфики сферы цели метафорического переноса посредством сферы источника исходя из имеющегося опыта в данных доменах. Рассматриваемые в анализе метафорические выражения являются вербализованной формой проявления идеологии метафорических концепций.

Обсуждение и наблюдение. Трансформация общества в эпоху глобальных перемен, связанных в первую очередь с корона-кризисом (*Corona-Krise*), затронули основы социальной сущности и бытия всего человечества, привнося новые формы и структуры общения со всевозрастающей формой виртуальной коммуникации, изменяя при этом формат речевого акта в пространстве и времени. Познание в режиме реального времени как правило происходит в окружающем нас пространстве, которое представляется неоднородным и разнотипным.

К.К. Дуйсекова на примере казахской и французской пространственных картин мира выделяет наряду с базовыми единицами (верх/низ, перед/зад, закрытый/открытый, далеко/близко и др.) следующие семы: категориальные («местонахождение» и «перемещение в пространстве»), потенциальные («неопределенное местонахождение», «сотрудничество», «конфронтация»), а также признаки относительной / абсолютной удаленности от наблюдателя, – все это указывает в первую очередь на неоднородность пространства. При этом подчеркивается, что в наивной пространственной модели системой координат для казахов и французов являлись части тела человека [8, с. 216-227], что указывает на соматически обусловленное восприятие пространства.

Согласно В.А. Масловой и М.В. Пименовой выделяются порядка 20-ти пространственных моделей: биологическая, географическая, геометрическая, соматическая (телесная), физическая, химическая, механическая, кинестетическая, метеорологическая, зооморфная, строительная, транспортная, косметическая, кулинарная, производственная, экономическая, военная и социальная, а также модели в виде поверхности и емкости (контейнера или емкости) [9].

В условиях пандемии социальная пространственная модель в немецком языке включает в себя концепт *soziale Distanz* (от лат. *distantia* «расстояние», англ. *Social Distancing*), связанный с понятиями *Abstand* «дистанция, расстояние» и *Entfernung* «расстояние, отдаление, дистанция».

В ходе концептуализации социального пространства происходит процесс познавательной деятельности, осмысление новой информации, в сознании формируются

концепты, концептуальные структуры и концептуальная система, т.е. минимальные единицы человеческого опыта вычлняются и наполняются идеальным содержательным представлением или образом [10, с. 93]. Для начала обратимся к этимологической справке относительно терминологии рассматриваемого концепта.

Wörterbuch der Soziologie (Немецкий социологический словарь К.-Х. Хильманна) содержит следующие толкования: Социальная дистанция – степень социальной близости или отдаленности индивидуума или коллектива в социальном пространстве, в котором выделяются горизонтальные (между людьми в группе или между группами) и вертикальные (различия по классам, господству и уровням) отношения [11, с. 156-157].

В Collins Dictionary of sociology (Большом толковом социологическом словаре) Д.Джерри и Дж.Джерри социальная дистанция рассматривается как чувства или отношения «отчужденности и недоступности», ярко выраженные между представителями различных социальных страт. В рамках данной концепции предложена шкала социальной дистанции для измерения степени (ин)толерантности тех или иных социальных групп [12, с. 227].

Согласно Новейшему философскому словарю, изначально термин «социальная дистанция» был введен социологами и представлял собой размещение индивидов и социальных групп в определенном социальном пространстве по степени близости или отчужденности между собой с учетом их социальных статусов или классовой принадлежности. Позже этот термин стал активно применяться в психологии, в частности в социальной психологии, в качестве пространственной дистанции для компаративного описания психологической близости или отдаленности включенных в процесс участников ситуации [13].

Социологический энциклопедический словарь содержит наряду с вышеуказанными определениями социальной дистанции следующее: условно определенное расстояние между представителями тех или иных социальных групп в зависимости от их статуса в обществе. Далее указывается, что социальная дистанция может быть культурной, профессиональной, социально-психологической, экологической [14].

С распространением коронавирусной инфекции социальная дистанция актуализируется и переосмысливается в терминах медицины как соблюдение физически расстояния 1,5 метра друг от друга в общественных и многолюдных местах. По мнению ученых, такое расстояние позволяет избежать заражения от больного человека – носителя вируса.

Встроенная в сознание система пространственно-практической ориентации претерпевает изменения при столкновении с новым форматом мировосприятия, когда социальная дистанция играет важную роль в целях обеспечения безопасного общения и предотвращения заражения вирусом.

Следовательно, в процессе познания происходит переосмысление имеющихся знаний и представлений о мире, в том числе о социальном пространстве, что в результате приводит к концептуальной деривации, когда происходит формирование вторичных структур знания, следовательно и вторичных языковых явлений [15, 35].

Результаты. Исследуемые корпусы немецкого языка различаются по объему и охвату, к примеру, *Corona-Korpus* содержит свыше 70 тысяч документов, 30 миллионов предложений, 50 миллионов токенов (отдельных слов и знаков) из 215 веб-источников, собранных за период с 2018 по 2020 гг., в то время как *Neuer Wortschatz rund um die Coronapandemie* корпус содержит около 1500 новых слов и выражений. Так, к примеру, лексема «Corona» нашла проявление в более 300 новообразований: *Coronafrisur* (стрижка / прическа в период карантина), *Coronababy* («корона-младенцы»: дети, появившиеся на свет в период корона-пандемии), *Coronafigur* (о полном человеке в период пандемии: из-за неподвижности, стресса и переедания человек прибавляет в весе и теряет спортивную форму), *Coronamiide* (усталость от пандемии COVID-19), *Coronagrüß* (форма приветствия в период пандемии: вместо привычного рукопожатия собеседники касаются друг друга ступнями ног), *Coronaabstand* (предписанная нормами дистанция 1,5 метра между людьми во

время пандемии коронавируса).

Что касается самого термина *soziale Distanz*, лексемы *sozial* и *Distanz* можно отнести к менее производным, однако не менее важным, благодаря которым в исследуемых корпусах можно выделить 13 двусоставных слов с корнем *Distanz*, например: *Distanzarbeit* (удаленная работа), *Disnatzbesuch* (визит к родным с соблюдением предписанных норм социальной дистанции), *Distanzlernen* (дистанционное обучение), *Distanzunterricht* (дистанционное занятие с помощью технических средств, исключая прямой контакт учителя с обучающимися), *Distanzschlange* (очередь ожидающих людей, расположенных в соответствии с установленными санитарно-гигиеническими нормами и предписаниями во избежание заражения инфекцией). Неологизмом является также выражение *sozialer Zaun* (букв. «социальный забор») или *Gabenzaun* («забор с подарками») – сооружение, установленное по инициативе граждан в общественных местах, на котором развешены пакеты с продуктами, теплыми вещами и средствами личной гигиены в качестве помощи нуждающимся и бездомным, представляющее собой гуманитарную помощь социально уязвимым слоям населения.

Концепт *soziale Distanz* репрезентирован в немецком языке синонимичными эквивалентами. Наряду с термином *soziale Distanz* или *soziale Distanzierung* используются собственно немецкие *Abstandhalten*, *Coronaabstand*, *räumliche Distanz*, *Persönlicher Mindestabstand*, так и заимствованные с английского термины: *Distant Socializing*, *Social-Distancing-Regel*, что в свою очередь способствует пополнению корона-лексикона. В корпусе также отмечаются новые словообразования с лексемой *Abstand*: *Abstandsgesellschaft* (социальное взаимодействие с соблюдением установленной нормы дистанции и ограничениями в коммуникации), *Abstandsparty* («коронавечеринка»; незаконная вечеринка, посиделка во время карантина), *Abstandshochzeit* («коронасвадьба»), *Abstandsnudel* (разметки на полу, указывающие на соблюдение дистанции в полтора метра), *Abstandsbier* (пить пиво на расстоянии), *Abstandsjubeltanz* (ритмичные движения телом, особенно локтями, демонстрируя соблюдение санитарно-гигиенических норм дистанцирования друг от друга – во время проявления радости и восторга; напр. во время спортивных соревнований), которые являются проявлением новой реальности, нового образа жизни немецкого общества в условиях коронавируса. Люди продолжают жить дальше, проводят мероприятия, но уже в другом формате – с соблюдением предписанных нормативами социальной дистанции, используя специальные приборы для определения 1,5 метровой дистанции между собеседниками, 50-ти метрового расстояния между машинами на трассе (*Abstandsmesser*) и в совершенно новом статусе *Anderthalbmetergesellschaft* (букв. «полутораметровое общество»; общество, которое придерживается социальной дистанции в полтора метра).

Концепция социальной дистанции в период пандемии коронавируса рассматривается в пространственно-временном континууме, что проявляется в языке следующим образом: *ein oder zwei Monate sozialer Distanzierung*, *in Zeiten sozialer Distanzierung*, *sechs Wochen Kontaktverbot*; она распространяется на все сферы жизни человека: на работе, дома, в общении с родными и в обществе.

Анализ примеров также показал, что социальная дистанция интерпретируется в немецкой лингвокультуре как 1) правила по обеспечению безопасности граждан с соблюдением расстояния согласно нормам: *Sicherheitsregeln wie soziale Distanzierung*; 2) форма солидарности по отношению к окружающим, призывая тем самым каждого члена общества к социальной ответственности: ... *die soziale Distanzierung, die Selbstisolierung, das Nicht-Kommunizieren entwickeln sich zu einer Form der Solidarität*; 3) новое представление о нормальности жизни: *die soziale Distanzierung, die als neue Normalität dargestellt wird*; 4) мудрая практика *kluge Praxis der sozialen Distanzierung* и 5) сверх(/супер)-оружие в борьбе с пандемией: ... *hält Soziale Distanzierung für eine «Superwaffe» im Kampf gegen eine Epidemie*. Однако соблюдение социальной дистанции в общественных местах вызывало у населения,

преимущественно у молодежи, опасения на запрет в контактах и общении, оценочную критику по ведению политики изолирования и дистанцирования (*drakonische Maßnahmen, drakonische Ausgangssperre*), что привело к организации незаконных вечеринок (*Abstandsparty, Coronaparty*).

По результатам исследования в рамках метафорического моделирования можно выделить следующие концептуальные метафоры: социальная дистанция – гарантия безопасности, социальная дистанция – защита от вируса, социальная дистанция – норма жизни, социальная дистанция – средство борьбы с вирусом, социальная дистанция – суровая мера защиты.

Заключение. Вызванный пандемией корона-кризис стал потрясением для всего мира во всех сферах жизни, что, несомненно, нашло свое отражение в культуре, мышлении, сознании и повлекло за собой масштабные изменения в языке, в том числе и в немецком, для объяснения объектов, явлений и отношений новой реальности.

Несмотря на многообразие языка и его вариации современный немецкий язык за период пандемии пополнился неологизмами, связанными с распространением болезни, что способствовало созданию нескольких отдельных корона-корпусов. Корпусное исследование дает большие возможности для изучения когнитивных основ языка, способов концептуализации окружающей действительности, в том числе социального пространства.

На материале двух корпусов были проанализированы примеры, репрезентирующие концепт *soziale Distanz*, как сгусток знаний о мире, в частности о пространстве, который приобрел новое значение и переосмысливается сквозь призму мировосприятия в условиях пандемии коронавируса.

Как показал анализ, данный концепт вбирает в себя различные тематические направления и в процессе языкотворчества способствует формированию разнообразных метафорических образов. В ходе анализа было выявлено пять метафорических моделей: социальная дистанция – гарантия безопасности, социальная дистанция – защита от вируса, социальная дистанция – норма жизни, социальная дистанция – средство борьбы с вирусом, социальная дистанция – суровая мера защиты.

Следует отметить, что преобладающая метафора войны используется в веб-источниках для привлечения внимания общественности и призыву придерживаться санитарно-гигиеническим правилам и нормам, а также для демонстрации эффективности модели управления обществом во время карантина, который сравнивают с военным положением.

Вербализованный концепт *soziale Distanz*, сформированный носителями немецкой лингвокультуры представляет собой опыт, сложившийся далеко до пандемии, но получивший новый смысл в эпоху коронавируса, представляя собой составную часть единого сложноорганизованного объединения концептосферы «социальное пространство», являющейся целостным ментальным феноменом.

Образование новых лексических единиц способствует реорганизации исходного концепта *soziale Distanz* и формированию в его структуре нового, порою отличного от прежнего, смысла, и предстает в новом статусе как способ обеспечения безопасности, превентивной меры по предотвращению распространения инфекции и залога здоровья нации и всего человечества.

Литература

1. New York Post [Электронный ресурс] URL: <https://nypost.com/2021/04/23/in-germany-more-than-1200-new-words-have-been-created-in-age-of-covid-19/>
2. Möhrs C. Grübelst du noch oder weißt du es schon? – Glossare erklären Corona-Schlüsselbegriffe. URL: https://www.ids-mannheim.de/fileadmin/aktuell/Coronakrise/moehrs_glossare.pdf (Дата обращения: 01.06.2021).
3. Corona-Korpus [Электронный ресурс] URL: <https://www.dwds.de/d/korpora/corona> (Дата обращения: 01.06.2021).

4. Neologismenwörterbuch [Электронный ресурс] URL: <https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp> (Дата обращения: 01.06.2021).
5. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
6. Баранов А.Н. *Дескрипторная теория метафоры и типология метафорических моделей*. М.: Языки славянской культуры, 2014.
7. Болдырев Н.Н. Интерпретационный потенциал концептуальной метафоры // *Когнитивные исследования языка*. 2013. Вып. XV. – С. 12-22.
8. Дуйсекова К.К. *Фразеологическая картина мира французского и казахского языков в компаративном аспекте*. Алматы: Эверо, 2020. – 296 с.
9. Маслова В.А., Пименова М.В. *Коды лингвокультуры: учеб. пос. – Изд. 3-е, стер. – М.: Наука, 2018. – 180 с.*
10. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г. и др. *Краткий словарь когнитивных терминов*. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
11. Hilmann K.-H. *Wörterbuch der Soziologie*. 4., überarb.und erg.Aufl. Alfred Kröner Verlag Stuttgart, 1994. – 998 S.
12. Jary D., Jary J. *Collins Dictionary of sociology*. HarperCollins Publishers, 1991: Джери Д., Джери Дж. *Большой толковый социологический словарь: русско-английский, англо-русский*. Том 2, П – Я. Перевод Н.Н.Марчук, М.: Вече, АСТ, 1999. – 528 с.
13. Новейший философский словарь [Электронный ресурс] URL: <https://gufo.me/dict/philosophy> (Дата обращения: 02.06.2021).
14. Социологический энциклопедический словарь [Электронный ресурс] URL: <https://gufo.me/dict/social> (Дата обращения: 02.06.2021).
15. Болдырев Н.Н. Взаимодействие мыслительных и языковых структур как фактор динамики языковой картины мира // *Когнитивные исследования языка*. 2020. Вып. XLII. С. 35-41.

Ж.Т. ОСПАНОВА

PhD докторы, Еуразия гуманитарлық институтының доценті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗІНДЕ НЕМІС ТІЛІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК КЕҢІСТІКТІ КОНЦЕПУАЛИЗАЦИЯЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. COVID-19 пандемиясы кезінде, басқа тілдердегі сияқты, неміс тілінде де қоғамның өзгеруі сонымен қатар әлем мен қоршаған ортаны түсіну және қоғамды тануға, жекелей айтқанда бүкіл жер шарын шарпыған тәждік-дағдарыс жағдайында қоғам кеңістігін тұжырымдауға негізделген әлеуметтік-мәдени тұрғыдан анықталған жаңашылдықтар пайда болды. *Soziale Distanz* концептісін мысал ретінде қолдана отырып, адамдардың өмір салтын, соның ішінде әлеуметтік кеңістіктің форматы мен құрылымын өзгерткен кең ауқымды пандемия дәуірінде қалыптасқан қабылдау жолдарының вербалды ерекшеліктерін қарастырады. Зерттелетін материалды талдау негізінде денсаулық пен қауіпсіздік кепілдігі ретінде когнитивтік лингвистика шеңберінде қарастырылатын, жекелеп айтқанда, әлеуметтік арақашықтықты, соның ішінде әлеуметтік кеңістікті пандемия жағдайында қайта қарау керектігін көрсетті.

Түйін сөздер: неміс тілі, Corona-Korpus, концептуализация, неологизмдер, пандемия, әлеуметтік кеңістік, әлеуметтік арақашықтық

ZH. OSPANOVA

PhD, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute
Nur-Sultan, Kazakhstan

**FEATURES OF THE CONCEPTUALIZATION OF SOCIAL SPACE IN GERMAN
LANGUAGE DURING THE COVID-19 PANDEMIC**

Annotation. With the development of the current topic of the COVID-19 pandemic in the German language, as well as in other languages, socio-culturally determined neologisms have appeared, indicating the transformation of society and changes in the ways of understanding and understanding the world, in particular, the conceptualization of the space of society in the context of the corona crisis that has engulfed the entire globe. Using the concept of *soziale Distanz* as an example, the author examines the features of the verbal representation of the ways of perceiving spatial relations that have developed in the era of a large-scale pandemic that has changed the way of life of people, including the format and structure of social space. The analysis of the material under study showed that in a pandemic, there is rethinking of social space, in particular social distance, considered in the framework of cognitive linguistics as a way to ensure safety and a guarantee of health.

Key words: German, Corona-Korpus, conceptualization, neologisms, pandemic, social space, social distance.

References

1. New York Post URL:<https://nypost.com/2021/04/23/in-germany-more-than-1200-new-words-have-been-created-in-age-of-covid-19>
2. Möhrs C. Grübelst du noch oder weißt du es schon? – Glossare erklären Corona-Schlüsselbegriffe. URL: https://www.ids-mannheim.de/fileadmin/aktuell/Coronakrise/moehrs_glossare.pdf.
3. Corona-Korpus URL: <https://www.dwds.de/d/korpora/corona>.
4. Neologismenwörterbuch: Neuer Wortschatz rund um die Coronapandemie. URL: <https://www.ovid.de/docs/neo/listen/corona.jsp>.
5. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
6. Baranov A.N. *Deskriptornaya teoriya metafory i tipologiya metaforicheskikh modelej*. M.: YAzyki slavyanskoy kul'tury, 2014.
7. Boldyrev N.N. Interpretacionnyj potencial konceptual'noj metafory // *Kognitivnye issledovaniya yazyka*. 2013. Vyp. XV. – S. 12-22.
8. Dujsekova K.K. *Frazeologicheskaya kartina mira francuzskogo i kazahskogo yazykov v komparativnom aspekte*. Almaty: Evero, 2020. – 296 s.
9. Maslova V.A., Pimenova M.V. *Kody lingvokul'tury: ucheb. pos.* – Izd. 3-e, ster. – M.: Nauka, 2018. – 180 s.
10. Kubryakova E.S., Dem'yankov V.Z., Pankrac YU.G. i dr. *Kratkij slovar' kognitivnyh terminov*. – M.: Filol. f-t MGU im. M.V. Lomonosova, 1997. – 245 s.
11. Hilmann K.-H. *Wörterbuch der Soziologie*. 4., überarb. und erg. Aufl. Alfred Kröner Verlag Stuttgart, 1994. – 998 S.
12. Jary D., Jary J. *Collins Dictionary of sociology*. HarperCollins Publishers, 1991: Dzheri D., Dzheri Dzh. *Bol'shoj tolkovyj sociologicheskij slovar': russko-anglijskij, anglo-russkij*. Tom 2, P – YA. Perevod N.N. Marchuk, M.: Veche, AST, 1999. – 528 s.
13. *Novejšij filosofskij slovar' [Elektronnyj resurs]* URL: <https://gufo.me/dict/philosophy>.
14. *Sociologicheskij enciklopedicheskij slovar' [Elektronnyj resurs]* URL: <https://gufo.me/dict/social>.

15. Boldyrev N.N. Vzaimodejstvie myslitel'nyh i yazykovyh struktur kak faktor dinamiki yazykovoј kartiny mira // Kognitivnye issledovaniya yazyka. 2020. Vyp. XLII. S. 35-41.

Сведения об авторе:

Оспанова Жанна Толыбайқызы – PhD докторы, Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Ospanova Zhanna – PhD, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

Оспанова Жанна Толюбаевна – доктор PhD, доцент кафедры иностранных языков, Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан.

B.S. ABDUOVA¹

U.O. ASANOVA²

A.T. ASHENOVA³

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan ^{1,2,3}
(e-mail: bayan1968@mail.ru ¹, Assanova_62@mail.ru ², altyn24.1975@mail.ru ³)

BLUE WOLF AS TOTEM AND IDEAL-ARTISTIC SPIRIT IN THE SPIRITUAL WORLD OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract. The precious legacy of ancient Kazakhs to younger generations, one of the first values is indeed the language. Language is a witness of previous generation's existence. Language and human existence are considered in unity, language phenomena are studied in combination with the worldview, culture, as well as system of thinking. Spiritual, cultural being determines our orientation in life, manifesting itself in a language. As we are all aware, many thousands of years ago, man lost in the fight against natural disasters more than it won. Development of human being as a race and language are considered together. We analyze them in unity with the worldview, culture and way of thinking. People who suffer from the rear, the elements, various catastrophes, evoked a variety of beliefs, believed in them.

At the same time we still do not know which belief came first and which belief was applied last. One of the beliefs that arose from the old worldview is the totem of the "blue wolf" (Kok-bori). Since ancient times, the image of the wolf has occupied a large place in the traditional beliefs of different peoples. This image has a great place in the worldview of the nomadic peoples of Central Asia, especially the Turks, as a monument of material culture. In many sources, in Ancient Scripture, the wolf -beast is a predator of steppe origin, not an animal, but a mother animal, standing at the origins of its kind. In addition, foreign, Russian scientists, domestic researchers, referring to various sources, write that the ancient Turkic tribes reached the level of totem, they estimate it as a sacred beast, some elements are found in household attributes.

The Turkic people include: Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Azerbaijani, Turkish, Nogai, Bashkir, Tatar, Altai, Karakalpak, Uighur, Turkmen, Saka, Gagauz, Madiyar, Karachay, etc. Folklore and mythological networks manifest the spiritual world of the people and are fixed in the minds of the younger generation as a reflection of the universal worldview. The authors of this article analyze the blue spirit storm of the Kazakh people, the totem "bori", the emergence and continuity of these beliefs at the present stage, the revival of the spiritual continuity of the ancient Turks and the Kazakh people and modern without losing the values of national cultural values, the viability of the principles and absorption Turkic spirit in the consciousness of generations.

Keywords: totem, Bori, cultural values, national outlook, continuity.

Introduction. In the process of globalization, Kazakh people can preserve their national identity only through the revival and elevation of their spirit. Currently, in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan "on state youth policy in the Republic of Kazakhstan", civil knowledge of folklore for the first people, their fulfillment was one of the necessary conditions for existence. In fact, it is obvious that the animal and plant world has an essential place in the folklore heritage of any people. National emblems with the image of a blue eagle, a wolf, as well as snow leopard and other national symbols have a special place in the public consciousness. Data on Bori (wolf) in the folklore as part of the common, linguistic, ethnographic, folklore heritage, historically a lot of information becomes the object of scientific research.

The man of the first community, who could hardly ever fight against the elemental forces of nature, had different views about himself and the surrounding nature. People who suffer from

nature, even everything but themselves, created and believed in it.

"Totemism is the belief in the existence of a human connection with some (mainly) animal or plant, sometimes-inanimate object, or even a phenomenon of nature" (Kosven, 1957: 157). Veselovsky also confirms sudden raise in belief and welcomes "the general, developing in the time of matriarchy, belief in parthenogenesis is delayed later by the birth of the hero: he was born in a supernatural way, comparison with the father would belittle him", he writes (Veselovsky, 1940: 538).

The word "totem" (of Algonquian origin) first appeared in European scientific literature at the end of the XVIII century. By the beginning of the twentieth century, so much factual material relating to this form of belief had been accumulated that it was quite justified to publish in 1910 a large consolidated four-volume work by the same Fraser "Totemism and exogamy". It in turn further revived the interest of scientists in totemism. In 1914, the journal "Anthropos" opened a special section "The problem of totemism", which for 10 years published discussion articles by major scientists from different countries. In 1920, the Flemish ethnographer Arnold van Gennep tried to sum up the discussion of totemism by publishing the book "the Current state of the totemic problem", in which he gave an overview of various theories of the origin of totemism (about forty) (Tokarev, 1990: 51-52).

The good work done by Rose, James and Watson [2003] reveals connections between humans, plants, animals, birds and fish are evident at a variety of personal and social grouping levels including family, tribal and ceremonial in the south east region of NSW. The current project has aimed to further the awareness of Aboriginal people's experiences with and understanding of personal totems, family totems and tribal totems. Ceremonial totems were discussed to a limited extent but not explored due to cultural sensitivities. The different types of totems are understood by Randall Mumbler in the following way: '...There are personal, family, tribal, and ceremonial totems. The ceremonial totem gives you status if you've been through the law, the tribal totem connects you with everyone in your tribe, the family totem connects you with your family and the personal totem is your best mate.....' [Randall Mumbler 2012].

Other scientists say that the concept of totemism from this time on becomes very important in human life. He says that concepts are caused by the idea of the humankind's child times. Thus, in the matriarchal era in early times, the totemistic community believed in totemism, that a person could be born from a Gajyp. It was associated with a totem. This belief led to the fact that in the first myths and legends, fairy tales, the hero was born from a coffin. Thus, this motif has taken place in folklore, religious legends and Chronicles of peoples around the world.

Relevance of the topic. Totemism is derived from the word "totem-genera" from the North American Indians called Ojibwe. This is the belief that one or more generics grow or are related to one country from a single animal, plant, substance, or natural phenomenon. Totem is a relative, assistant and close friend. According to the totemistic concept, a totem always helps its relative, i.e. a closest person. Almost all peoples were not allowed to kill a certain totem animal, even to name it (Butinova, 1977: 44). For example, among the peoples of Siberia, the bear and Golden eagle were considered a sacred totem, which were found and forbidden to kill. In Kazakhstan, in ancient times, there was no permission to kill a white snake and an owl. Kazakhs (especially shepherds) still do not even mention the name of the wolf. This is a trace of that ancient totemistic concept.

If you pay attention to the world literature, we see that mythological thinking is illuminated in the human mind, thereby grafted to folklore works. The main object of mythological thinking is nature and man. "The unity of nature and spirit is inherent in the mythical consciousness. After that, it is based on the law of equality (the law of identity). Mythical consciousness goes through two different stages in its development. In the first stage, spirit and nature are completely equal. At the second stage, due to the removal of a person from the bowels of nature, the balance is disturbed" (Kaskabasov, 1984: 68). Totem myths most believed in the connection between humans and animals, some of which considered them to be parents, some of which are saints.

In terms of totemic and mythical folklore of the Kazakh people blue wolf has a value such as

"Tengri", "jarylkasyn", "rebeus" in Ancient minds of the people. The first data related to the wolf totem appear in the works of Sh.Ualikhanov (Ualikhanov, 1984), L.N. Gumilyov (Gumilyov, 1994), A.H.Margulan (Margulan, 1985), N.Kelimbetov (Kelimbetov, 1998), S.Akatay (Akatai, 2011), T. Zhurtbayev (Zhurtbayev, 1994), S. Kondybayev (Kondybayev, 2008), K. Gabitkhanuly (Gabitkhanuly, 2006).

In the book "Ancient Turks" by L. N. Gumilyov, there are two legends that spread the names of Turkic tribes from the blue forest, which spread their origin from the kanchik wolf. According to him, the word "Ashina" consists of two roots. The root "A" is a prefix which denotes to respect in Chinese. The second root "shina", in Mongolian "shono, chino". This means that the wolf. Therefore, "Ashina" means "respected wolf" (Gumilyov, 1994:78).

N. Kelimbetov analyzed Turkic epics such as "Ergenekon" and "Kok bori" in his work called "Kazakh literature origins". According to the epic, the Turks "are surrounded by high blue mountains, on one side of which flows the river Asau - with fruit trees, on the other - a wide meadow with grass". This place was called "Ergenekon" ("ergene" means "crossing, gorge" in ancient Turkish, and the word "kon" means "landing"). According to the legend, the wolf adopted the child here. This heavenly place was a blessed home for the Turks, where they grew up and lived for about four hundred years (Kelimbetov, 2011:88-90). The book "Ancient zhys, legends" by the scientist A. H. Margulan, who considered totem myths that spread the ancient (first) ancestors of Aidaï from the beautiful hansha and blue wolf (Margulan, 1985:8).

Along with the scientific formulations of the Turkic people's legends about the "red dog", "white deer" and "blue wolf", "wolf's shin helps overcome lower back pain, rheumatism and protect from evil eye. The scientist Sh.Ualikhanov asserts that the image of the wolf has been preserved deep in the consciousness of the people

K. Gabitkhanuly writes that "Blue wolf is not named blue, for the color of wolf being blue by itself, rather for its closeness to saintliness and sky". Among ordinary people it may even sometimes be called as the partner of God, and that is reason why it is called so (Gabitkhanuly, 2006:31). From this we see that God is associated with sky, and notion of sky.

Based on the direction of folklore studies, S.A. Itegulova defended a dissertation on "The image of the wolf in Kazakh folklore". The study comprehensively examines that the image of a wolf is a cognitive personality that reflects the religious belief and worldview of the Kazakh people. The image of the wolf in Kazakh folklore is not only an artistic image caused by objective life and imagination, but also in the cognitive category, one of the manifestations of the Turkic spiritual world (Itegulova, 2002).

From the above-mentioned sources, we can see that blue wolf is the greatest mother of one tribe or one country, and the ancient Turks are the descendant of this blue Wolf. Thus, the ancestors of our Blue Wolf is saint and a sacred circumambulation for hunting, at the totem of the Turkic peoples. The totem, which occupies a special place in the spiritual and cultural life of the ancient Turks, is a force for protecting the country and land, embodying strength and courage.

The wolf totem, which has a special place in the spiritual and cultural life of the ancient Turks, is a force that symbolizes strength and courage, protects the country and the land. In the ancient epic of the Oguzs "Korkyt Ata Kitabi" there is a saying "If you see a wolf, it is good". Kutylyk kagan's military guard was called "wolves" and their flag depicted the head of a wolf adorned with gold (Baltabaeva, 2010: 51). There are also four statues of wolves in the kagan's memorial complex.

And the ancient inscription in Kultegin's poem:

My father Kagan's army was like a wolf,

The enemy is like a sheep (Kelimbetov, 2011: 115). The comparison of the Turkic army to a wolf is a sign of the Turkic totem.

Over time, it becomes a nagual, that is, the patronage spirit of individuals. People have a legend that the nephew of the famous Kazybak was the nephew of Abak kerey Zhanibek, Yesset Batyr's protector. When Kerey Zhanibek slept, two wolf cubs played, whilst when Yesset Batyr's mouth is licked by wolf-male. Their force and strength is driven and given by God. These wolves

are ambassadors of God's great will.

In works that arose when totemic belief acquired broad spread, the greatest ancestor is an animal. He fell from heaven in the form of light and became the ancestor of a life-affirming generation. When a wolf, unable to find a way, comes to the aid of compression, it is associated with its totem patterns.

Motives for the birth from absolutely nowhere of the first people on Earth existed until our time in artistic folklore. Currently, its final basis is forgotten and used as an artistic tool, a way to popularize as well as encourage and praise a favorite hero or hero of the country. This process can be observed in many ways in the pedigree and lot: usually, when the mother of the future family, or king, or Batyr was pregnant, she usually craves for meat, liver, bile of a predatory animal, or for other food, which is difficult to find. Then the born child is born very strong, courageous, unusual from the country, like a strong animal. This is a reflection of the law of aesthetics and poetics of folklore.

According to the legends, Shapyrashty Batyr's mother craved for the wolf's liver. After having found and eaten wolf's liver, the woman gives birth to a child in a given time. The father calls the son Shapyrashty. After that it grows into a childhood hero, and later on all countryside is also called after his name. His bravery and courage were associated with the meat of wolf that his mother had eaten and people called him " Shapyrashty, who ate meat of wolf."

The famous akyn Suyunbay wrote:

"Under the flag of enemies,
Comes our Batyr Shapyrashty father
Bori's head is the motto,
My flag is with wolf.
When the wolf flag is carried,
So when I get excited and get stronger"

This chronicle fully implemented the law of creating folklore and was used to encourage the old culture of the country (Typology of Kazakh folklore, 1981: 249-250).

Purpose of the topic. Kok-Bori (blue wolf) is one of the Holy concepts of Turkic mythology. In the belief of the Turkic peoples, the blue wolf is clan's totem, that is, a connector between God and people. Wolf is here an executive of God's will and magic symbol of God. Since ancient times, the myths of the Kazakhs, Tuva, Yakut, and Greek populations accepted the wolf as the "God's dog". Our early ancestors not only acknowledged being weak in front of predators, but also prayed for them, knowing that they would bring no harm, if respected, if animals become their idols. But it is known that ancient man, having preserved the worldview in a complex of traditional beliefs, some elements passed to world religions. One of these elements was the ban on naming the wolf among the nomadic population. In the ancient Turkic cultural knowledge of the nomadic way of life, the wolf was a sacred inhabitant that is, forbidden by the "direct" name of predator, and thus, called differently. To date wolf was called as "dog-bird", "big eared", "big blue".

Wolves are a symbol of justice and ambition, in hunting, in life and in any conditions and circumstances wolves do not challenge the weaker ones. For many of these qualities, our early ancestors gave themselves a totemic level of representation of the root and gave a high philosophical significance. As Zhussip Balasagun noted, for a man it is important to possess such qualities as leadership and to be precise, be courageous and fearless as wolf (Konyratbayev, 1991: 126). Heroic symbols of the Mongols in the era of Genghis Khan, alongside with the medieval Kipchaks' flags, helmets and other attributes were ornamented with golden wolf. The nomads were also armed with many of such attributes, namely, paintings of a wolf (Gumilyov, 1994).

Fearless feature of wolves, selflessness in protecting their weakest, the desire and ability to be a leader in inculcating wolves to courage led to the emergence of many legends. Among them are the ancient Roman legend of The Capitoline wolf feeding the twin Romulus and Remus, the ancient Iranian legend of the wolf containing the future king Cyrus, and many other legends. Therefore, among many peoples of Asia (especially the Turks), the wolf was a tribal totem, and the

head of the family and tribe was perceived as a wolf. At the same time, believing that they should be obedient, they watched for the prevention of violations of tribal (wolf) traditions and laws.

In the ancient beliefs and traditions of the Turkic-speaking peoples, the wolf is mainly characterized as a good-natured being. Faced with a wolf, even in a dream, there was confidence that it leads to success and is a sign of good luck (Gumilyov, 1994:28).

Until now, some beliefs serve as prayer and medicine. For example, the teeth of a wolf, nails, bones, sometimes skulls, skin belong to the ritual regalia. The presence of this belief is confirmed by the discovery of ancient archaeological findings. According to the ancient Turkic-speaking nomadic peoples, the wolf is, first of all, a symbol of the highest freedom in the animal world, a symbol of independence. Even lion itself, which is considered the king of animals, can be taught how to obey and we can see their performances at circuses. Wolf is absolutely not teachable, he doesn't obey human beings. It is a sign of courage. In any battle, the wolf doesn't give in till he wins or otherwise dies. Another feature of it is that they are kept clean, because these predators feed only on those that are caught. Wolves, along with an honest couple, will be huge and caring to each other. Researchers provide evidence that they have such qualities that they are an example even for people.

In the worldview of other countries, except for the Turkic-speaking peoples, there are also different images of a wolf. But many of them are not "positive." In the verbal collections of the peoples of Europe, in oral literature and Proverbs and sayings, the wolf gives a negative assessment. For example, the modern English dictionary presents various interpretations of the word "wolf". They are generally viewed as cruel predators. In other meanings, it is also considered a symbol of loneliness or endurance, but these characteristics can cause a negative connotation.

In Russian, they also have an unpleasant expressive color, such as "lone wolf", "wolf sewn with sheep's skin". Many peoples of the world manifest themselves in an image characterized as a fraud, an enemy, an evil predator. For example, wolves were represented in all Russian fairy tales such as "Red riding Hood", "Seven goatlings", "Gray wolf" as an animal that does not know anything, but greed.

Due to this negative connotations and wrong perception of people, some harm to nature can be done, as we are all aware. At one time, European immigrants in North America tried to destroy wolves as a population. If you look at it statistically, a bear is a more dangerous animal than a wolf. However, a "positive view" of the Bear still prevails in the US, which can be a clear proof of the popularity of Teddy bear toys.

The image of the wolf in the culture of the peoples of Eurasia is multifaceted. It is dominated by the influence of curiosity, usually "a wolf from hunger, but not inclined to slavery."

Results. Due to the fact that the image of the wolf is one of the important features in the worldview of many peoples, many researchers have worked in this direction. Scientists have drawn attention to the totem, which plays a special role and has great religious, ritual and social significance. They note that the first information concerning the wolf totem appeared in written sources before our year counting. In one source, Hattusili ordered the king to "become one of the wolves." Herodotus, who was considered the leader of history, also wrote an interesting feature of the tribes of neuro, who lived in the North of the Sakh tribes. It says that men leave home when they reach a certain age, and they called themselves a wolf and wear masks in the image of a wolf. They describe that they live separately, creating a male Union (Gumilyov, 1994).

Wolves appear in the Turkic literature in different times as well: in the very first times of Turkic people, Kultegin epic's "Oghyznama" epics, "Er Targyn" heroic epics, in the works of Nyssanbai zhyrau called "Kenessary-Nauryzbai", in the songs of great orator Makhambet "Munar kun", in "Oh, wolves, wolves" work of Shalkiiz, Dulat Babataiuly's "Ayagoz". From the past decades, Alash heroes and activists such as M. Zhumabayev, B. Kuleyev's works also include courageous images of wolves.

Magzhan poet:

"Let me ride the horse and take the flag,

Draw my sword,
to go a few days to the front
To let everybody know who is me,

Make a little game like a young wolf» (Zhumabayev, 2013: 62). considering that in a balanced way, the courage that does not know how to hide on the fields of war leads to the courage of a young fighter.

According to some scientists, in the organization of equestrian competitions game called kokpar (equestrian guys lift the goat carcass from the ground, throw it into the Central boiler room (field), and thus do not give in to competitors. The one who throws it into the boiler room many times, wins), children's games called "Barymtashy" are based on a tradition common among the Turkic peoples, in which "wolf" is a symbol of courage among men, since in the ancient Turks "wolf" shows strength. In this sense, the question arises, why the totem of the wolf is not outdated. It is known that it has several reasons. We should have a closer look at them.

Wolf is an image of freedom spirit. This animal has many good sides and excellent features, so that the Indians of North America and other peoples worship it as a God. Wolf is the spirit of free and wild nature, and is not affected by the "advantages of civilization".

This means that you need to live in harmony with yourself and the world around you and believe in your instincts in search of a convenient path for yourself.

It is a balance between freedom and private property. Wolf is a balance of freedom and private property. These types of people take much responsibility. The ones, who balance this, will be happy. Much because of these qualities, ancient epic writers and orators used the term of Blue Wolf to arise and awaken spirit of people. For Example, Shalkiiz Tlenshiuly wrote like this:

It would be six, it would be five.

In particular, the writer calls on the courageous people (abadan) to unite and listen to what head says. Abadan- brave wolf, that many wolves, in honor of the soldiers, provided in the spirit of conquest. Storyteller Sheyniyaz Zharylgasyuly wrote: "when the enemy comes, we need man as Blue Wolf" and thus, compares defenders of the country with blue wolves. Makhambet Utemisuly's bravery and courage was compared as if he "had two wolves in him". Kene khan, who fought against the Russian colonialism and was renowned for his uncompromising character had a special fighter in his team. - Nauryzbai Batyr. He was a legendary fighter and there is an epic by Nysanbai orator called "Kenessary-Nauryzbai" where all the fighter who followed them were compared to wolves, fearless people (Song of Heroes, 1989).

A poem by poet O. Suleymenov "Wolves" is distinguished by its structural, ideological and substantive character. Mother wolf is killed and the baby wolves drink her milk mixed up with blood and exist in a cruel life. But in the same small heart they penetrate with manly behavior, without knowing revenge and antiquity (Suleymenov,...). In a poem by the poetess F. Ongarsynova "Worshiping" she writes "if lived like a dog, I would rather die like a wolf". Thus, we see from these small lines that wolf has associations with stamina, energy, strong willpower, courage and no interest in asking for someone else's care (Ongarsynova,). In the works of modern young poets and writers, as a symbol of national honor and valor, freedom, the image of the blue wolf is acquired, and it has a symbolic meaning of various types.

In the poem "Monologue of the wolf" by the poet Serik Aksunqaruy, there is a melody of freedom and independence:

I hate dog!
I have been fighting,
I have been riding!
Brush off...
I am a savage of the desert
What a miracle!
Wildness
I go down while still riding

Power flows,
I don't know how to keep it inside.
Diamond knife is broken
I am glad to have strong teeth
Wolf-ancestors! (<http://old.baq.kz/kk/nhttps://lektsii.org/14-47556.html>)

Besides the excitement, will, in verse, characteristic of burning and sadness also found way.
For example, in the poem by T. Abdikakimuly "February prose» there are lines:

What do you talk of Alash,
The language of grandfather is locked in 30 teeth,
The granfather's place is robbed by the uncompassionate.
For a little one's saintness,
For the bread search school,
For gagged checkman,
Blue wolf turned to dog,
God
Blue Wolf... (Abdikakimuly, 1999)

There are several reasons for the viability of poems and works in this work. But, despite the fact that they are not all, let us pay attention to some of the main ones.

Consequences of the accusation of "nationalists" and "enemies of the people" of the true participants of the Kazakh nation, leaders and intellectuals of the nation, who were massively detained as a result of the defeat of Russian colonization in the early twentieth century, in modern society. As Kazakh people were oppressed more and more, at some point Kazakh people united under the flag of Alash to awaken national spirit and national consciousness. They raised this idea as their flag. As the leader of this intelligentsia Alikhan Bukeikhanov noted, "this is a breed of relatives who were elected Khan in the black Kazakh white army, but by the will of fate justified the hopes of his people, tried to preserve their independence but could not preserve country's independence, and now they are ready to be a signalman, although they could not begin their duty to the occupation" (Bukeikhanov,). The Soviet system of power has undergone obstacles and aspired to those who defend the interests of the Kazakh nation and are able to unite on this path.

Alikhan Bukeikhanov, Akhmet Baitursynov, Magzhan Zhumabayev, Mirzhakyp Dulatov, Zhusupbek Aimauytov, S.Saduakasov and other like-minded people gathered around the idea of awakening the nation. They called their fellow citizens not become slaves, but strive for knowledge, art, to master the profession, stay in the ranks, called to serve conscientiously. In all these figures, the spirit of the storm, which is a symbol of selflessness, a strong spirit, and unbending courage at the front, was not destroyed.

There are enough factors that hinder the development of the modern Kazakh people as a fundamental country. There is no Nobel prize winner in Kazakh literature. The Pulitzer prize winner either. There are no world-class wise thinkers. Today, there is a growing number of young people who form online directions that they themselves consider their sense of correctness, interest, tastes and aesthetic views, "values" that consider the meaning of future life.:

- Such an unrefined stream of information is threatened by the disappearance of an unspecified generation, an unaccounted-for national existence;
- The life principles of young people are unstable. At some ages, the desire for "easy success" and approaching consumer psychology;
- Most people become slaves to their consumer needs. It is no secret that they are interested in gadgets, brands, the most advanced purchase of household appliances, fashionable clothing, foreign travel, leisure entertainment.;
- This process leads to the proliferation of young people who forget about our traditions, which we inherit from our grandfathers and fathers, and move away from the roots;
- Insulting the weak, disabled, or underage children, committing painful actions, publishing them in social networks, talking with aggressive rude words, and other complications of many

negative, live painful situations.

The notion of wolf spirit, courage never lacked attention not only in the Kazakh society, but also in the world. One proof of this is the work of the Chinese writer Jiang Jung. The writer's novel "Wolf's totem", which was included in the list of the best-selling books, became world famous. The writer himself says: "I love and especially respect the history, culture and traditions of the endless steppe, so for me the award of the Mongolian people is especially important." This novel was published in 2004. The work tells the story of a young student from Beijing who came to work in Inner Mongolia during the Cultural revolution. In this novel, the writer compares the culture of Mongolian nomads and Chinese peasants with the description of the traditions and customs of the two peoples, life in the steppe. The wolf characterizes the strength of the spirit, the totem of the wolf. Last year, the writer's work had more than 6 million sales in China. The novel has been translated into 30 languages and published in 110 countries. The film, directed by French Director Jean-Jacques Anna, was released in China and abroad. The novel "Wolf's totem" was translated into Mongolian and published in 2010. As a result of surveys, it was found that one in ten people in Mongolia read this novel (<http://ekd.me/2015/08/wolf-totem-mongolia/>). According to these data, we see that the spirit of the wolf, the totem is not outdated, it is still relevant and connected with the future.

Conclusion. The Kazakh people called wolves "Bori", "blue Bori" and it is not wrong to perceive an animal that respected as a totem at the same level with a wild wolf. Since the wolf is characterized in euphemisms, in mythological, epic and folklore texts as a predatory beast, in language knowledge, semantics is considered, synonyms are classified. For example, in the genre appears in the image of hunting and fear. These features do not reflect the totem concept. If we consider the issues of identifying the Genesis of the wolf in linguistics, identifying symbolism, spreading semantics, expanding the circles of another idea of the beast in the worldview, the totem "Bori" assumes through additional material the manifestation of continuity between eternity and modernity of national existence, covering ethnic and cultural characteristics.

Folklore and mythological heritage, representing the spiritual basis of the people, served as educational, ideological and artistic purposes. Folklore and mythological materials contribute to the development of literature, the disclosure of its artistic tables.

In modern Kazakh society, there is a tendency to classify among the intelligentsia and the younger generation who care about the nation. It is no secret that one of the most pressing issues is the present and future of the Kazakh language. In the presence of two Russian-speaking and Kazakh-speaking worlds, their mutual misunderstandings, still limited use of the Kazakh language, the purity of the language and other issues as well as shortcomings make us raise noble intentions, our wolf spirit to a new level alongside with democratic institutions in decision-making. It is necessary to expand power and influence, combining public interests and various ethnic groups, to demand knowledge of the Kazakh language by the people of our state, its use at all levels should not come from the agenda. The issue of forming a new civil personality that respects the values and priorities of the Kazakh people becomes urgent. At such challenging times, the main thing in preserving Kazakh people as united nation lied in the preservation of spiritual values, honor and cold, reasonable consciousness to grow as one country. To achieve such noble goals, it is necessary to eradicate honor in order to make a strong slide into the future. It is obvious that this honor flows from the main totem, which continues from century to century. For this purpose, writers, poets, aksakals (wise men) and famous personalities who try to awaken their nationality with their works will write the theme of the spirits of the wolf. In particular, in order to increase the spiritual, cultural, cognitive values of Kazakhs, responsibility to the generation, the significance and viability of spirits will not be canceled.

References

1. Kosven M.O. (1957) Essays on the history of primitive culture. – Moscow, 241 p.
2. Veselovsky A.N.. Historical poetics. – L., 1940-P. 538.

3. Tokarev S. A. (1990) Early forms of religion. – Moscow: Politizdat, 622 p.
4. Rose D, James D and Watson C [2003] Indigenous Kinship with the Natural World in NSW, NSW NPWS.
5. S.D.Donaldson. Exploring ways of knowing, protecting & acknowledging aboriginal totems across the eurobodalla6 far south coast NSW final report 2012.
6. Butinova M. S. How religion appeared. M.: Soveit Russia. – 1977. – p. 144.
7. Kaskabasov S. A. Kazakh folk prose. – Almaty: Gylym, 1984. – 272 p.
8. Ualikhanov V. Chosen. - Almaty: Zhazushy, 1984. – 156 p.
9. Gumilyov L. N. Ancient Turks: for a wide range of readers. Almaty: Bilim, 1994. – 480 p.
10. Gabitkhanuly K. Stable phrases in the Kazakh language associated with folk beliefs: Dis...Cand. philol. sciences. – Almaty, 1995 . – 156 p.
11. Margulan A. Ancient poems, legends. – Almaty: Zhazushy, 1985. – 368 p.
12. Kelimbetov N. The beginning of Kazakh literature. A continuation of art traditions: a research. – Almaty: Ana tili, 2011. – 256 b.
13. S. Akataev Sun and shadow: scientific and educational crave. Historical material. Almaty, 2011. – 424 p.
14. Zhurtbayev T. Dulygha: historical origins of the ancient Turkic heroes. – Almaty: Zhalyn, 1994. – 384 p.
15. Kondybayev S. Introduction to Kazakh mythology. – Almaty: Arys, 2008. – 376 p.
16. Gabitkhanuly G. Manifestation of Kazakh mythology in the language. – Almaty: Arys, 2006. – 168 p.
17. Itegulova S.A. The image of a wolf in Kazakh folklore: abstract -Almaty: Complex, 2002. - 30 p.
18. Baltabayeva G. S. (2010) Ancient Turkic totem Kok Bori and modern Kazakh story. – Turkology, № 5-6.
19. Typology of Kazakh folklore, 1981: 249-250). Batyrlar zhyry
20. Konyratbayev A. (1991) History of Kazakh folklore. Almaty: Ana tili, 288 p.
21. Zhumabayev M. (2013) Works (literary Edition) Volume 1. Poems and sagas. – Almaty: Writer, 376 p.
22. Heroes epics (compiled by O. Nurmagambetov, G. Sydykov). Vol. 5. - Almaty, 1989. - 384 pages.
23. Aksunqar S. <http://old.baq.kz/kk/nhttps://lektsii.org/14-47556.html> 2<http://ekd.me/2015/08/wolf-totem-mongolia/>

Б.С. АБДУОВА, У.О. АСАНОВА, А.Т. АШЕНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ӘЛЕМІНДЕГІ КӨК БӨРІ – ТОТЕМДІК
ЖЕБЕУШІ, ИДЕАЛЫҚ-КӨРКЕМДІК РУХ**

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының «Көк бөрі» тотемі, бұл нанымның пайда болуы мен қазіргі күнгі сабақтастығы, көне түркілер мен қазіргі қазақ халқының рухани жалғастықты жаңғыртуы, ұлттық мәдени құндылықтардың мәнін жоғалтпауы, түркілік рухты ұрпақ санасына сіңіру ұстанымдарының өміршендігі талданады. Көне дәуірлерден бастап әртүрлі халықтардың дәстүрлі сенімдерінде қасқыр бейнесі маңызды орын алады. Бұл бейненің Орта Азиядағы көшпелі халықтардың, әсіресе түркілердің дүниетанымындағы пайда болуы мен дамуын, олардағы материалдық мәдениет ескерткіштері мен қасқыр бейнелерін талдау, «көк бөрі», «бөрі» тотемдерінің қазіргі сипаты қарастырылады.

Түйін сөздер: тотем, бөрі, мәдени құндылықтар, ұлттық дүниетаным, сабақтастық.

Б.С. АБДУОВА, У.О. АСАНОВА, А.Т. АШЕНОВА

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

«КӨК БӨРІ» КАК ТОТЕМ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ДУХ В ДУХОВНОМ МИРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. В данной статье проанализированы тотем казахского народа «Көк бөрі», зарождение этого убеждения и преемственность на сегодняшний день, связь нынешнего казахского народа с древними тюрками и последовательное духовное совершенствование, сохранение национальных культурных ценностей, внедрение тюркского духа в сознание поколений и жизнеспособность принципов. Многие эпохи образ волка занимал значительное место в традиционной вере многих народов. Этот образ появился и распространился среди кочевых народов Средней Азии, в особенности, в мировоззрении тюрков. В этой исследовательской работе рассматривается культ волка, описание тотема «көк бөрі», «бөрі» (волк) в памятниках культуры.

Ключевые слова: тотем, волк, культурные ценности, национальное мировоззрение, преемственность.

Авторлар жайлы мәлімет:

Абдуова Баян Серікбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры м.а. Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан

Абдуова Баян Серікбаевна – кандидат филологических наук, и.о. профессора Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Abduova Bayan Serikbayevna – Candidate of Philological Sciences, Acting Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Асанова Ұлмекен Отарқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры м.а. Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан

Асанова Ұлмекен Отаровна – кандидат педагогических наук, и.о. профессора Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Asanova Ulmeken Otarovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ашенова Алтынай Темірбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті. Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан

Ашенова Алтынай Темирбаевна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Ashenova Altynai Temirbayevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Е.С. АДАЕВА¹

А. СУЛТАНОВА²

Назарбаев Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан¹
«Астана» халықаралық университеті (AIU), Нұр-Сұлтан, Қазақстан²
(e-mail: ermek_ali@mail.ru¹, torka74@mail.ru²)

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КОНЦЕПТІЛІК ӨРІС (Мұхтар Мағауиннің «Қыпшақ аруы» романы негізінде)

Андатпа. Бұл мақалада концепт, концептілік өріс туралы ақпарат беріліп, концептуалдық талдау түрлері қарастырылады. Концептілер жүйесін яғни концептосфераны ұлттың мәдениетін, материалдық және рухани құндылықтарын зерттеуге жол ашатын элемент деп тануға болады. Осы орайда қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері мен дүниетанымын қазақ әдебиетінің көркем концептосферасын зерттеу арқылы талдауға болады. Ол үшін әдебиетіміздегі жазушылардың жеке концептосферасы қарастырылуы қажет. Бұл зерттеуде қазақ әдебиетінің классигі М.Мағауиннің жазушы ретіндегі жеке концептосферасы талданады. Патриоттық сананы қалыптастыратын ұлттық құндылықтарды жаңғырту мақсатында таңдалып алынған жазушының поэтикалық тіліндегі «өнер», «еркіндік», «ер», «әйел», «сұлулық» концептілерінің мәнін ашатын ұғымдар айқындалады. Жазушы туындыларындағы концептілердің табиғатын осындай үлгімен талдау оның ғалам, өмір, тіршілік жөніндегі концептуалды тұжырымдарын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында дәстүрлі ғылыми сипаттама және семантикалық, концептуалдық талдау - жинақтау, салыстыру, жіктеу әдістері қолданылады.

Түйін сөздер: концепт, концептілік өріс, когнитивті негіз, ұлт мәдениеті, ассоциация, көркем мәтін, өнер, тұжырым.

Кіріспе. «Концепт дегеніміз – адамның ақыл-ой әлеміне еніп, санасына сіңген мәдениеттің көрінісі немесе бөлігі. Екіншіден, бұл «мәдени құндылықтарды жасаушы» емес, қарапайым адамның концепт арқылы өзінің мәдениетке кіруі немесе кей жағдайларда мәдениетке әсер етуі» [1]. Бұл анықтамадан концептінің ұлттың мәдениетімен тығыз байланысты түсінік екенін көруімізге болады. Сондай-ақ ғалымдар «концептті адамның жеке сөздік қоры мен ұлттың тәжірибесінің тоғысу нүктесі ретінде қарастырады» [2].

Ал әдебиеттегі концепт ұғымына шығарма авторының қоршаған әлемдегі заттар мен құбылыстарды қалай қабылдағанын көрсететін жеке сана-сезімі жатады. Көркем концептіні әдебиеттегі шығармашылық процестің ең негізгі бірлігі деп айтуға да болады. Қоғамның даму кезеңдеріне сәйкес ұлттың тілі мен мәдениетіндегі концептті түсінуде өзгешеліктердің болуы табиғи құбылыс, алайда оның негізгі мәдени танымдық мән-мағынасы ұрпақтан - ұрпаққа өзгеріссіз жеткізіліп отырады.

Концептілер бірлігінен құралған білім саласы - концептілік өріс ұғымы когнитивті лингвистиканың маңызды түсінігі болып табылады. «Концептілік өріс» терминін ғылымға енгізген академик Д.С. Лихачевтің анықтамасы бойынша: «концептілік өріс – бұл ұлт концептілерінің жиынтығы, ол тіл иеленушілер концептілерінің барлық әлеуетінен құралады. Белгілі бір ұлттың концептілік өрісі тілдегі сөздің мағынасын көрсететін семантикалық саладан гөрі кеңірек». Бұдан концептілік өріс – бұл ойлаудың когнитивті негізі, белгілі бір ұлтқа тән концептілердің құрылымдық жиынтығы деген тұжырымға келуге болады. Соңғы зерттеулер нәтижесіне сүйенетін болсақ, концептілік өріс пен оның құрамына кіретін концептілердің реттілік сипаты бар. Бір өріске жататын концептілер ұқсастықтарына, айырмашылықтарына, екіншісіне қатысты басымдықтарына байланысты

белгілі бір жүйелік қарым-қатынасқа негізделген. Ұлт мәдениеті, оның фольклоры, әдебиеті, ғылым, бейнелеу өнері, діні, тарихи тәжірибесі бай болған сайын сол халықтың концептілік өрісі де соғұрлым бай. Концепт және концептілік өріс ақыл-ойдың мәні болып табылады.

Осы концептілер жүйесін яғни концептосфераны ұлт мәдениетін, оның моральдық заңдарын, этикалық дәстүрлерін, басқа халықтарға көзқарасын, толеранттығын, материалдық және рухани құндылықтар туралы ақпаратты зерттеуге жол ашатын элемент деп танытын ғалымдарымыз бар [3]. Демек, ұжымдық концептосфера ұлттық ерекшеліктер пен менталитеттің қалыптасуына тікелей әсерін тигізеді. Аталған құбылыс әр халықтың тұрмыс тіршілігі, қоршаған ортасы, мәдениеті мен тарихының әртүрлі болуымен байланысты.

Сондықтан қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері мен дүниетанымын қазақ әдебиетінің көркем концептосферасын зерттеу арқылы талдауға болады. Ол үшін әдебиетіміздегі жазушылардың жеке концептосферасы қарастырылуы қажет. Бұл орайда әдеби шығармаларды зерттеушінің негізгі міндеті мәтіндік материалдың мағыналық концептілерін айқындау, олардың бүкіл шығармадағы немесе ұлттың мәдениетіндегі концептілік өріске, сондай-ақ автордың дүниетанымына қатыстылығын анықтау болып табылады. Яғни, концептілердің қолдану жолдарын және жағдайларын зерттеу арқылы халқымыздың концептілік өрісінің бейнесін қалыптастыруға болады.

Осы бағыттағы концепт мәні көптеген зерттеушілер еңбектерінде әр қырынан қарастырылып келеді. Бұл мәселеге қатысты зерттеуші А.Е. Абдрахманованың жұмысына назар аударсақ, ол «адамзат үшін ақиқат дүние біреу болса, оны түсіну, тану, сол дүниенің біртұтас бейнесін санада қалыптастыру әрекеттері әр адамда, әр ұлтта әр деңгейде сан алуан интерпретацияда беріледі» және әрбір «тіл иесі танымдық ойын өз тілінде сақталған дүние бейнесіне сәйкес танытуға тырысады» деп пайымдайды [4].

Адамзат қоршаған ортасындағы құбылыстарды санасында қалыптасқан концепттер негізінде талдайды, ой түйеді. Ойлану барысында жаңа концепт қалыптасып санасындағы концепттер жинағы (концепт өрісі) өзгеріске ұшырап отырады [5]. Сондай-ақ ресейлік ғалым В.В. Завьялова зерттеуіне сүйенсек, жеке концептосфера ұлттық концептосфераға қарағанда әлдеқайда жылдам дамиды және соңғысы өзінің тұрақтылығымен ерекшеленеді [6]. Бұл тұжырымды басқа да ғалымдар өз жұмыстарында құптап оған жазушының өмір сүрген дәуірінде орын алған саяси-экономикалық және әлеуметтік оқиғалардың ерекшелігінің ықпалы деп түсіндірме берген. Осыған байланысты концепт ұғымын жалпы ұлттық когнитивті ойлау қабілетінің құраушы бөлігі ретінде автордың жеке танымдық ойының төңірегінде зерттеудің маңызы зор деген ой қалыптасады. Осыдан барып ұлттық концепт өрісінен бөлек автордың тәжірибесінен туындағын индивидуалды концепт өрісін талдау қажеттілігі туындайды.

Ал Т.Б. Самарская мен Е.Г. Мартиросьян деген ғалымдар өз еңбектерінде концепт ұғымын әдебиеттегі шығарма авторының жеке сана-сезімі, дүние бейнесі жайлы танымы мен қоршаған ортаға деген индивидуалды көзқарасын білдіретін лингвокогнитивті элемент деп анықтаған. Концептті осы анықтама төңірегінде зерттеп ұғыну автордың қолданған тәсілдері мен ойлау қабілетінің ерекшеліктерін көруге мүмкіндік береді [7]. Демек, концепт мәдени ортаға, жекелеген тұлғаның санасы мен дүниетанымына қатысты түрлі интерпретацияға ұшырауы мүмкін. Оның айқын мысалы - автордың ұлттық концепттер жүйесінен өзгеше концептілік өрісіндегі ерекшеліктер болып табылады. Зерттеушілердің пайымдауынша, автордың жеке концептілік өрісі - автор стилінің менталды негізі [8].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Осы орайда осы концептілерді, концептілік өрісті қалай айқындауға және талдауға болады деген сұрақ туындайды.

Концептуалдық талдау – бұл концепт пен репрезентацияның (ішкі танымның) және олардың мазмұнының көріну тәсілі. Бірақ әзірге әдебиеттану ғылымында бұл талдауға толық дәрежеде түсінік берілген емес.

Концептуалдық талдау мақсаты – концептінің ақпараттық, мәдени, бейнелі маңыздылығын айқындау және оның концептосферасындағы (концептілік орта)

бейнеленуін, яғни концептінің ментальді өрісін құрайтын компоненттердің суреттелуін анықтау.

Концептілік талдау арқылы нақты бір социумның лингвомәдениеттанымдық жүйесінде жинақталған дүниенің ұлттық сипат, ұлттық ерекшелік иеленген бейнесімен «жүздесуге» мүмкіндік аламыз. «Ұлттық өзіндік бейне» дейтін себебіміз әрбір этнос өзін қоршаған әлемді тек «өз көзімен» көріп, өзінің түсінігіне жақын мазмұнмен толтырады. Дүниені бағалауда өз ұлттық ерекшелігін белгілейді. Концептілер арқылы берілетін рухани және материалдық құндылықтар тілдің барлық деңгейлерінде көрінеді.

Жалпы, зерттеудің түрлі әдістері мен тәсілдерін қолдану көптеген факторларға: концептінің ерекшелігіне, оның күрделілік деңгейіне, зерттеушінің алдына қойған мақсат-міндеттеріне, сондай-ақ зерттеу көздерінің сипатына байланысты. Әрбір зерттеуші ғалым үшін зерттеу әдіснамасы мәселелері өзекті болып табылады. Жеке авторлық концепттерді талдаудың әдіснамалық негізі әртүрлі сөз шеберлерінің мұрасында ұсынылған негізгі концептілерді салыстыру, олардың позицияларының динамикасын және байланысын, рухани туыстығын немесе өзгешелігін талдау арқылы жүзеге асады.

Ғалым Б.Е. Хұсайынов: «Концептуалдық талдау барысында нені ескеру қажет? Алдымен концептінің көп компонентті екенін және білім өрісін, түсінік, ұғым, ассоциациясын, олардың ядролары мен периферияларын ескеру қажет. Мәтіннің концептуалдық кеңістігі концептінің ортақ қасиеттерінің топтасуы, бірігуі, бір-біріне тартылуы дәрежесінде ортақ семантикалық өріс құруынан көрінеді» [9, 255] – дейді.

Р.М. Фрумкина концептуалды талдаудың төмендегідей типтерін көрсетеді. Ғалымның еңбегінде концепт талдау субъектісі ретінде түсіндіріледі:

1. Талдауға алынған материалға әр түрлі шығармадан контекст алынады. Мағынаны түсіндіруде автордың жеке тәжірибесі сол мәдениетті тасымалдаушы, философиялық дәстүрді тасымалдаушы ретінде таратылады.

2. Кез-келген контекстсіз лексика алынады. Талдауға зерттеудің интроспекция тәсілі қолданылады. Формаландырылған семантикалық метатілдегі концепттерді түсіндіру жазбасы нәтиже болады.

3. Бағыты жөнінен айырмашылығы бар және мәдени, философиялық, әлеуметтік жоспардағы жұмысты біріктіреді [10, 336].

Қаламгер тұлғасындағы таным ерекшелігін, семантикалық өрісін ұлттық санадағы шынайы, ақиқат дүниенің құндылықтарын таңбалайтын кейбір концептілерге талдау жасау арқылы, шығармадағы Адам мәніне бойлай аламыз.

Ал көркем концептінің ассоциативті қабаттарын зерттеу нәтижесінде көркем концептілерді түрлі ассоциативтік қатарлардан тұратын көпқырлы құрылым ретінде көрсетуге болады.

Осы орайда зерттеуші А. Әмірбекованың да концептуалдық талдауға қатысты пікірін келтіре кетейік: «Сөздің сөздіктегі мағынасы концепт тудыра ала ма, жоқ па, ол контекстен немесе жалпы жағдаятынан байқалады. Концепт тудыратын сөздер жеке тұлғаның ой-өрісін айқындай алатын болуы керек. Көркем мәтіндегі концептіні айқындау үшін концептуалдық талдау жүргізу керек. Ол үшін, біріншіден, мәтіндегі тірек сөздердің (көп қайталанатын сөздер) тізбегін қалыптастыру керек. Екіншіден, олардың концептілік кеңістікті бейнелеу дәрежесін анықтау керек (бейне, символ, метафора, аллегория) Үшіншіден, осы кеңістіктің базалық концептілерін анықтау керек» дейді [11, 80]. Біз жазушы М. Мағауин прозасындағы концептілерді қарастыру үшін жоғарыдағы аталған ғалымдардың ұсынған пікірлерін негізге алдық. Жазушы туындыларындағы концептілердің табиғатын осындай үлгімен талдау оның ғалам, өмір, тіршілік жөніндегі концептуалды тұжырымдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Мұхтар Мағауин – мындаған жылдар бойы Дешті қыпшақ жерін мекендеген ұлтымыздың терең мәдениетін, ұлы даланың теңдессіз тарихын сиқырлы қаламмен қағаз бетіне түсірген жазушы, ұлт жанашыры. Ұлттық ой, ұлттық дүние бейнесін тану мақсатында біз қаламгердің «Қыпшақ аруы» романындағы концептілік өрісті қарастырамыз. Романның негізгі концептілік жүйесін «еркіндік», «өнер» мен «шығармашылық», «ер»,

«әйел» және «сұлулық» концептілері және олармен байланысты ассоциативті ұғымдар құрайды. «Ассоциация – дүниені тануда адам санасында алғаш пайда болатын ментальді сигналдар, білім алудың бір тәсілі. Ассоциация арқылы тану – бұрынғы тәжірибелер мен жанадан қабылданған түсініктер арасындағы байланыс» [12, 63]. Олардың әрқайсысы қазақтың болмысын, мәдениетін танытуда зор рөл атқарады.

Талқылау мен бақылау. «Қыпшақ Аруы» хикаятында автор қиялының ұшқырлығы мен еркіндікті аңсаған терең ойы оқырманға астарлы түрде жеткізіледі. Бұл шығарманың басындағы: «Қыпшақ аруы – Ата-бабалардың сұлулық пен тазалық, мінез бен парасат, құт пен кие туралы ұғымының мәңгілік көрінісі» деген үзіндіден байқалады. Автор Қыпшақ Аруы бейнесін Ұмай анаға теңей отырып өткен күндер мен осы уақытты байланыстыруға тырысады. Себебі, Кеңес үкіметінің отаршылдық саясатының құрмауынан ата-бабамыздың даңқты тарихын тануымыз, ұлылығын сезінуіміз арқылы босану керек. Біз кім едік, ал қазір кіміз? Дәл осы сұрақтар шығармада маңызды орын алады. Осы тұста шығармада ұлт мәселесіне қатысты *еркіндік* концептісінің астарлы оймен дамитынын байқауға болады. Жазушы шығармасындағы «еркіндік» концептісінің аясына енетін *аңсау, ұмтылу, тарих* сияқты когнитивтік модельдерді анықтауға болады.

Жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей шығармада көп деңгейлі концепт кең қолданылған және бір бейне немесе оқиға бірнеше ойдың қалыптасуына алып келеді. Алдымен автор шығармада қазақ ұлтының тарихы мен қазіргі ұрпақты байланыстыра сипаттайды. Мысалы: « – Мынау біз, – дедім. – Бұдан мың жыл, мың жарым жыл бұрын Ордос, Қытай қорғанынан Дунайға дейінгі аралықты түгел алып жатқан ұлы түрік жұртының ежелгі тұрмыс-жайын, салт-дәстүрін жиырмасыншы ғасырға дейін сақтап келген тікелей мұрагері, ең соңғы жұқанасы – мына біз боламыз» деген тұстан тарихы терең түркілердің мұрагері екенімізді мақтан тұта отырып, ары қарай тарих сахнасында өз ерекшелігімізді жоғалтып, өзге елдің езгісімен басқаға айналуымыз мүмкін деген ойды «ең соңғы жұқанасы – мына біз боламыз» деп айтып өтеді. Кеңес үкіметінің барша халықты бір арнаға салып, бірдей ету саясаты шығарманың бас кейіпкерлері: жазушы – Мұхтар Мағауинге де, мүсінші – Саржанға әсерін тигізгенін шығармадан байқауға болады. Кең даланың тыныс-тіршілігін өнерлерімен халыққа жеткізуші тұлғалардың еркіндікті аңсау концептісі шығармада астарлай жеткізіледі және шешімі табылуы тиісті мәселе ретінде көтеріледі. Бұған жазушы шығармаларының баспадан өтпей жатқандығы туралы жан айқайы көрсетілген төмендегі үзінді дәлел бола алады: «Мәселе... бұл менің ең бейбіт, ең жеңіл есебіндегі дүнием еді. Бұдан ауыры, бұдан күрделісі қай баспадан қалай өтпек? Жарыққа шықпай – ақ тұншығып өледі ғой. Енді қалай жазу керек?» [13. 5].

Ал мүсінші Саржанның:

«Әрине, бүгінгі бейнелеу өнеріміз... шым-шытырық. Бірақ бұл тарапта бізге – біз болғанда мына дүмше жалғанның қараңғы түкпірінде жатқан қазаққа ешқандай мүмкіндік жоқ. Алды-артың түгел... жабық. Бірақ қашанғы тұншығып отырасың» [13,6] деген сөздерінен тек биліктің тапсырысымен мүсіндер жасап, шығармашылығының тоқырауға түскенін байқаймыз. Байтақ өлке ұрпақтарының қырандай қалықтап, қалауын жасай алмауы еркіндікке ұмтылу концептісін бейнелейді. Дегенмен де шығармада Саржанның өз еркіндігін батыс өркениетімен, өнерімен байланыстырып:

« – Бізде бұл салада ұлттық дәстүр жоқ. Сендер, әдебиетіміз сондай, тарихымыз сондай деп қанша мақтанғанмен, қазақта мүсін... мүсіншілік өнері атымен болмаған ғой!...» [13,7] деген ойын шығармада шешімін табуы тиіс мәселе ретінде қарастыруға болады. Шығармадағы оқиға желісін еске түсіретін болсақ, жазушы Мұхтар Мағауин өзінің мүсінші досына ежелгі қыпшақ балбалдары туралы, тарихы тереңде жатқан мүсіншілік өнер жайында айтып, сол туралы жазылған тарихи - археологиялық кітапты сыйға тартады.

«Қыпшақ Аруы» хикаятындағы махаббат концептісі де өте шебер бейнеленеді және еркіндік концептісінің негізгі шешімі болып табылады. Автор өзінің «Бұдан мың жыл бұрынғы махаббат дерті бүгінгі күнге көшуі мүмкін бе? Мүмкін екен. Қәтесіз, қапысыз.

Анық. Көрдім, куә болдым» деген сөздері арқылы оқырманға махаббаттың мәңгілік екендігін, уақытқа тәуелсіз құдіретін сипаттайды. Шығармадағы махаббат көне ғасырда өмір сүріп, біздің заманымызға тас мүсіні арқылы жаны жеткен Қыпшақ Аруы мен сол мүсінге қайта жан беріп, онымен өткен өмірге бірге, ізім-ғайым жоқ болып кететін мүсінші арасында болады. Бұл жерде тек автордың қиялы ғана емес, қазақ халқында бұрыннан келе жатқан тотемдік сенімі – мүсінде адамның жаны қалатыны туралы түсінік те көрініс табады. «Ал Саржан – мүсінші еді. Және... мүлде күтпеген, белгісіз әлем, беймәлім тарих. Қапияда, оқыстан ұшырасты. Бірден сырлы тұңғығына тартып әкетті» жолдарын оқи отырып, біз беймәлім, сыры көп тарихтың тұңғығы мүсіншінің өмір жолындағы басты өзгерістердің бірі болғанын байқаймыз. Ал мүсіншінің өз еркіндігін, жан дүние тыныштығын өткен тарихтан, халқының тарихынан табуы – әр тұлға үшін өмірдің бар сыры мен бақыты өз тарихында, салты мен тұрмыс тіршілігінде екендігі туралы идеяның мысалы болып табылады.

М. Мағауин шығармаларындағы танымдық білімдер жүйесін зерделейтін концептінің бірі – «өнер» концептісі. Романның негізгі идеясы шығармашылық төңірегінде болғандықтан, келесі кезекте *өнер* концептісін қарастырып көрейік. Жазушы шығармасында *өнер* ұғымы қазақ халқының мәдениетімен, тарихымен тығыз байланысты. Шығармада *өнердің* негізгі мақсаты – қаламгердің жан дүниесін паш етуі, өз эмоцияларымен бөлісуі, басқаларға ләззат сыйлауы тағы басқа емес, шетелдіктерге қазақ халқын таныту екенін бірден байқауға болады. Мысалы, романдағы жазушы Мұхтардың қаламгер ретінде алдына қойған үлкен мақсаттарының бірі – қазақ поэзиясының антологиясын шығару. Қаламгер оны қазақ тілінде емес, орыс тілінде шығармақшы болады. Себебі орыс тілі – халықаралық тіл, демек осы тілде жазылған еңбек қазақ өнерін миллиондаған адамға таныстыруға мүмкіндік тудырады.

Жазушы санасындағы өнер мақсатының дәл осындай болуының себебі – тәуелсіздікке дейінгі тарихымыздағы КСРО-ның ұзақ жылғы идеологиясы. Француз философы Франц Фанон өзінің «Жер шарының бақытсыздары» («Wretched of the Earth») атты еңбегінде осы мәселені қаранәсілді ұлттардың тарихын баяндау арқылы түсіндіреді. Фанон ұлттың ассимиляцияға ұшырап бара жатқанын байқап, өз мәдениетін қайта жаңғырту үшін ең алғашқы кезекте ұлттың бар екенін дәлелдеу қажеттілігі туатындығын пайымдайды [14, 212]. Мұны жүзеге асыру үшін интеллигенция мүшелері ұлттық әдебиетке баса назар аудару бастайды. Олар отарлау(колониалдық) кезеңіне дейін өздерінің жабайы емес, керісінше, тілі, мәдениеті мен тарихы бай халық болғандығын көрсетіп, оны қайта жандандыруды көздейді [14, 223]. Дәл осылай Мағауин де қазақ әдеби мұрасының құндылығын әлемге танытпақшы болады: «*Мен көрсетем, ұлттық антология дегеннің не екенін. Олар да, бұл жақтағы естіген, естімеген жұрт та арыдағы Абай, берідегі советтік сұңқарлар деп ойлайды. Ал мен... қазақ атындағы алты ғасырды түгел қамтимын...XIX ғасырдағы азатшыл ақындар түгел, XX ғасыр басындағы алаш тұлғаларының біразы қайта тіріледі... Сонымен, Советке дейінгі мол қазынаны жұмсартып болса да, жарқалап болса да, ұзын сұлба, үлкен көлеңкесімен халықаралық тілге жеткізесің. Бұдан ділгір, бұдан маңызды қандай шаруа болмақ!*». Бұл үзіндіден *өнер* концептісінің тәуелсіздік жылдарында қайта жанданғанын көруге болады. Халықтың жаңа дәуірдегі менталитетінің осы көрінісі интеллигенция мүшелерінің ойлауы мен мінез-құлқынан айқын байқалады.

Бұл құбылысты романның тағы бір кейіпкері, мүсінші Саржанның да оқиғасынан байқай аламыз. Оның өткен шаққа аттанар алдындағы соңғы сөздерінің бірі мынадай еді: «*Мен халқымның алдындағы, тарих алдындағы бар міндет-парызымды атқарып біткен кісімін*». Осы ойды ол ары қарай былай өрбітеді: «*Шынымды айтсам, бар тағдырыма ризамын. Халқымның қасиетін әйгіледім. Таспен бедерленген тарихын жасадым. Өнерде ғана емес, өмірде де бақытты болдым. Бақытты болдық, Айсұлу екеуіміз*» [13, 97]. Бұл үзіндіден Мұхтар сияқты Саржанның да өмірлік мақсаттарының бірі – қазақтың атын әлемге танытып, асқақтату екенін көреміз.

Өнер концептісін ашуда Мұхтар Мағауин оларды қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне жақын бірнеше ұғымдармен байланыстырады. Өнер концептісін сөз еткенде «шығармашылық», «дарын» концептілері қатар жүретіні мәлім. Өнер дегенде, ең алдымен, оқырман ойына «шығармашылық» ұғымы ұялайтыны белгілі. «Дүниежүзіндегі қай ұлтқа қатысты алсақ та, ғаламның тілдік бейнесіндегі «өнер» макроконцептісінің өзегінде «шығармашылық» концептісі тұрады.

Мәселен, өзінің шығарма жазу үрдісін шығарма кейіпкері былай сипаттайды: «*Өзім қандай күйкі, дәрменсіз болсам, бағдарлама дәптерім соншама қуатты, зор екен. Қазіргі қалпының өзінде жиырма-шақты роман, қырық-елу хикаят, бірер жүз әңгіменің сюжет нобайы тұр... Сонымен, Қожанасыр атам айтпақшы, қара қазан бар, енді басқа қажетін келтіріп, палауын пісірсе болғаны* [13, 57]. Үзіндіден біз автор үшін бірнеше қадамнан тұратын үрдістің тудыратын ассоциацияларының бір мысалын ғана көріп отырмыз. Мұхтардың бірнеше шығарма жазуға идеялары дайын, дегенмен шығарманы жазып шығу үшін жалғыз идея жеткіліксіз, алда әлі жұмыстың бірнеше кезеңі күтіп тұр. Автор шығарма сюжетін қазанға теңеу арқылы оның палау пісірудегі, яғни туындыны дүниеге әкелудегі, маңыздылығын аңғартады. Демек автор халқымыздың ұжымдық санасындағы палау пісіру ұғымының ассоциативті байланыстарын пайдаланып, кезең концептін, дәлірек айтқанда шығармашылық кезеңдері ұғымын айқындай түседі.

Шығармада Мұхтар өзінің шығармашылық деңгейін басқа жазушылармен салыстырады. *Салыстыру* концепті жарыс ұғымымен, ал соңғысы қазақ санасында бәйге аттарымен ассоциация тудырады. Қаламгер аталған романындағы мына сөйлемдер арқылы осы байланысты аңғартып отыр: «*Абай атамнан қалған тағы бір сөз бар ғой. Бәйге басынан саналады, соңынан емес деген. Жүйіктің шамасы арттағы атпен емес, алдыңғы атпен есептеледі деген*» [13, 5]. Мұхтар Мағауин өзінің жазушылық еңбегін бағалауда өзінен шығармашылығы жағынан жоғары тұрған қаламгерлер мен олардың туындыларына қарап бой түзеуді жөн көреді. Бұл тұстан шығармашылық дегеніміз – әр жазушының жеке дара жұмыс жасауы ғана емес, сонымен қатар олардың өз әріптестерімен жарысы екенін байқаймыз. Ал осындай талас-тартысты өнер әлемін түсіндіру үшін автор оны қазақ халқының санасында маңызды орын алатын бәйгемен салыстыруды жөн көреді.

Автор шығармашылықтың қиын әрі маңызды екенін көрсету үшін оны қазаққа жақын тағы бір ұғыммен салыстырады, ол – майдан. Қаламгер былай дейді: «*Бұл екі ортада, ерекше күрделі тарихи романыңа қажетті деректер жинақтау үстіне, зор майданға дайындықтың бір тармағы – мүлде қарайып қалмас үшін, қалам қатайып, жүйке біржола беку үшін... тым құрса бірер кітап жазып тастау керек – ол да ойда тұрған әңгіме, хикаяттар*» [13, 57]. Демек жазушы үшін көлемді тарихи роман жазу майданға барабар. Майданның санамызда тудыратын ассоциациялары қандай? Ол – физикалық және психологиялық мықтылықты қажет ететін және өмірге қауіп төндіретін үлкен қақтығыс. Сонда шығармашылықтағы майдан – кімнің кімге қарсы соғысы деген сұрақ туады. Мұхтардың жазайын деп жатқаны қарапайым роман емес, тарихи роман. Ал Кеңес үкіметі қазақ жазушыларының кез-келген туындысын жарыққа шығара бермеген. «*Қиындық – жұмыстың көлемінде емес, күрделі болмысында тұрған. Көркемдеу машақаты ғана емес. Әуелі коммунистік идеологияның қатал тезіне, содан соң ешбір заң, ешбір қисынға бағынбайтын советтік цензураға байланысты кілттипандар*» [13, 57]. Демек қақтығыс жазушы мен үкімет арасында, ал осыншалықты мықты қарсыласпен қақтығысқа шығу Мұхтар үшін майданға аттанумен тең. Өзінің тарихында ғасырлар бойы соғыстан көз аспаған қазақ халқына майдан ұғымы өте таныс болғандықтан өнерді осы концепт арқылы түсіну қиындық тудармайды.

Өнерді Мұхтар Мағауин шырақпен де салыстырады: «*Ең бастысы – таусылмаса да тоқырап, қажымаса да қалжаурап тұрған, даңғазатірліктен мезі болған және бұл дүниенің қызық-шыжығына тойып біткен, қайткенде де жол айырықтағы, өтпелі бір кезең еді. Мұндайда қас суреткер түтіндей бастаған шырағын қайта жарқырату үшін ешқандай құрбандықтан тайынбайды*» [13, 9]. Шырақ қазақтардың тұрмыс-тіршілігінде

жиі қолданылатын еді. Сондықтан да шырақ сөзінің қазақ әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінде ерекше орын алуымен қатар, тілде де атқаратын рөлі зор. Ауызекі сөйлеуде де «шырағың сөнбесін», «шырағың жағу» деген сияқты тіркестер көптеп кездеседі. Ендеше романнан алынған жоғарыдағы үзіндіде *өнерді* қазақ үшін қасиетті және киелі шырақ ұғымына балау арқылы оны жарық сыйлайтын нәрсе ретінде көрсетіп тұр. Мағауиннің өз ойын осылай жеткізгендігінен оның өнерге деген көзқарасын аңғаруға болады. Сонымен *өнер* сияқты күрделі концептіні сипаттауда автордың қолданған *бәйге, майдан, шырақ* сияқты ұғымдардың ассоциативті байланыстары арқылы қазақ халқының менталитетін, ұжымдық ой-санасын түсінуге болады.

Шығармашылық концептінің тағы бір маңызды бөлшегі – *дарын*. Біреулер дарынды тұқым қуалаушылықпен түсіндірсе, шығармада дарынның шығу тегі жаратушыдан екені бірнеше мәрте қайталаанады: «*Иә. Мен аталардың аруағы қонған ұланмын. Тәңірі өлшеусіз қабілет берген*». Саржанның есі ауысты деп болжап жүргендегі Мұхтардың ойларынан да осыны байқаймыз: «*Тәңірі тағалам соншама дарынды несіне ғана берді екен. Қатардыға көп таланттың бірі болса, дағдарысқа түспес еді, түссе де айығар еді* [13, 66]. Дарынның шығу тегі қазақ халқының діни көзқарастарын егжей-тегжейлі ұғынуда маңызды рөл атқарады.

Бірақ қазақтар *дарын* мен *өнерге* деген қабілеттің жоғарыдан берілетініне сеніп қана қоймай, әр маңызды істің алдында тәңірден қолдау сұрауды ұмытпайды, себебі тәңір – олардың шығармашылық істерінің сәтті орындалуына көмек бере алатын бірден-бір күш. Мәселен, Саржан өзінің өнердегі ең елеулі туындысына кіріспес бұрын Мұхтармен бірге жаратушыға сыйынады: «*Уа, тәңірім! ... Бедізіш Саржан Көбекұғлының көкірегіне қанат бер, қолына қуат бер! ... Бар тумыс, құт пен береке өзіңнен!*» [13, 34]. Тәңірден қолдау сұрамас бұрын екі суреткер дін жайында пікір алмасады. Саржан басында «бісміллә»-дан бастайын деп ойлайды, ал Мұхтар оған Саржанның аттанғысы келетін оныншы ғасырында Батыс қыпшақтардың әлі мұсылман болмағандығын айтады. Бірақ ислам мен ежелгі діннің ұқсастықтарының бар екендігін аңдатады: *Дегенмен бүгінгі қалтымыздан айырмасы шамалы* [13, 34]. Бұл үзіндіден қазақтар үшін заман, дін және жаратушының аты өзгерсе де, оның табиғаты өзгеріссіз қалғандығын байқауға болады. Жаратушыға деген осындай көзқараспен қатар, оның *өнер* концептісімен ассоциациядағы ұғым екенін көреміз.

Романдағы қазақ *өнерінің* маңызды бір мысалы – Саржанның өмірі мен «өлімі» арқылы көрсетілген мүсін өнері. Бастапқыда Саржан: «*Бізде бұл салада ұлттық дәстүр жоқ... қазақта мүсін... мүсіншілік өнер атымен болмаған ғой!...*», – деп қазақ мүсін өнерінің тарихы тереңде жатқанынан хабарсыз болады. Ал Мұхтар болса: «*Ежелгі грек, рим, бүгінгі советтік мүсін өнерінің мән-мағынасы қандай болса, көне түрік-қыпшақ мүсіндерінің мән-мағынасы да сондай. Тек өзіндік ұғым, наным ерекшелігімен. – Яғни?.. – Сұлулық туралы таным. Ұлттық идеология. Төл тарих. Этнография*» [13, 15], – деп оның қателескенін айтады. Мүсін халықтың құндылықтарын көрсетеді, себебі суреткер мүсінді жасамас бұрын онда нені бейнелеп, нені бейнелемеу керектігі туралы шешім қабылдауы тиіс. Демек мүсінші (халықтың бір мүшесі) маңызды санап, тасқа қашаған нәрселері сол халықтың ой-санасын түсінуге көмектеседі. Мәселен, үзіндіде аталып кеткен грек мүсіндеріне назар аударсақ, олардың көп жағдайда жалаңаш бейнеленетінін байқаймыз. Классикалық өнер мен археологияны зерттеуші Найджел Спайви пікірінше грек мүсіндеріндегі жалаңаштық ерліктің белгісі болған. Сонымен қатар ол игілік, абырой сияқты нағыз қаһарманға тән қасиеттерді бейнелеген [15, 135]. Ал ежелгі түрік-қыпшақ мүсіндеріне келетін болсақ, романда Мұхтар мен Саржан олардың киіммен бейнеленгенін байқайды. «*Міне, еркектер бір бөлек, әйелдер бір бөлек. Әрқилы киімдер. Түп негізі бүгінгі қазаққа ұқсас. Ежелгі қару-жарақтар. Дулыға, сауыт... Міне белдік, кісе... қылыш, садақ, қорамсақ... – Әйелдердің киімі қандай әдемі*». Бұл – қазақ халқының грек халқымен салыстырғандағы әдемілік пен ерлік жайлы түсініктері өзгеше екендігінің дәлелі болып табылады.

Араға бірнеше ай салып, Саржан өз *өнер* жолындағы ең ғажайып мүсіндерді – өзінің және ғашығы Айсұлу бегімнің мүсіндерін жасап шығады. Олар қазақ халқының

түсінігіндегі *ер мен әйел* бейнелерін көрсетеді. Мәселен, Саржанның жасаған мүсінінен біз нағыз *ер адамның* қазақи үлгісін көреміз: «*Баста – дулыға. Кеудеде – берен. Қос емшек тұсы – дөңгелек қос шарайна. Аш белінде кәмәр белдік, кісесі салбырап, дәндәжу, шақпақ қалта, тағы бір төрткіл ұзыншақ қынап ілінген. Сол жақ жамбасында – қайқы қылыш бедері, және қос саржалы имек садақ*». Ары қарай да автор оның қалған қару-жарағын толығымен сипаттап шығады. Яғни, қазақ *ер адамының* бейнесі осындай батыр образымен байланысты болғанын көреміз. Оның негізгі борышы – отбасын, елін, ар-намысын қорғау. Өз басын қауіп-қатерге тігіп, барлығын аман сақтап қалу.

Бұл мүсіннің бет-әлпетін Мұхтар: «*Қияқ мұрт, жинақы ерін, қатқыл иек... Және дулыға астынан төгіле түскен, өрімді, үш тарам тұлым*» деп қысқа ғана сипаттайды. Кейінірек мүсіннің көрікті екенін атап өтсе де, жоғарыдағы екі сөйлемдік сипаттамадан қазақ *ер адамы үшін* сұлу болу сондай маңызды емес екендігін көреміз. Оның бет-әлпетін сипаттаудағы жалғыз мақсат – тасқа қашалған бейнесінің өзінен оның мінезін байқауға болатындығын жеткізу. Тас Саржанның өр мінезін «... *батыл, шешімтал һәм парасатты, әрі ойлы, сыршыл*» деген сөйлемнен көреміз. Демек қазақ санасындағы *ер адам* осындай қасиеттерге ие болуы тиіс. Елі мен отбасын қорғап, өзінің басты міндетін атқаруға әрқашан дайын болуы керектігін көрсетеді.

Ендігі кезекте романдағы *әйел сұлулығы* концептісіне тоқтала кетейік. Шығарма кейіпкерлерін өзіне баурай, мүсініне ғашық етіп, соңынан ергізе алған Қыпшақ Аруы бейнесі мәтінде «*Ия. Өзгеше сымбат. Бәлкім, дуалы, сиқырлы*» деп баяндалады. Сиқырлы сымбат иесі болып табылатын келесі бір жолдарда «*Ырыс-дәулеттің Мәйегі, ұрпақтың Анасы! Елдің құты, Ұлыстың Ұйытқысы. Құт қана емес – күш, ана ғана емес – Ажар екен*» деп сипатталады. Қазақ халқында *әйел ұлттың анасы*, бар жақсылық атаулының бастамасы, Ұлыстың құт-берекесі мен ұйытқысы ретінде саналып, маңызды рөл атқаратынын байқаймыз. Шығармада да *әйел* концептісі еркіндікті аңсаған ерлермен қоса өз бақытын табады және ұлы махаббаттың да айнымас серігі болып табылады. Әйел концептісі символизммен бірге жүреді. Автордың шығармасы «*Ал өзіңнің нұр жүзіңе ешқашан көлеңке түспесін, Қыпшақ аруы – асыл Жар, Ұмай Ана!*» деген сөйлеммен аяқталады. Яғни, шығармадағы Қыпшақ Аруы – Ұмай-Ана. Ұмай-Ана қазақ ұлтының түсінігінде Ұлы даланың жебеушісінің, тотемдік түсінікте Ұмай Ана – ол отқа табынушылықпен байланысты сипатталатын қасиетті Ананың символы. Демек, шығармада *әйел* концептісі сан мыңдаған жылдар бойына жинақталып, үлкен күшке ие болған дала аңыздарына негізделген деп тұжырым жасауға болады.

Айсұлу бегімнің тас мүсіні шығармада былай сипатталады: «*Жазық маңдай, ай жүзі. Иілген қасы, бота көзі. Әдемі қыр мұрын, оймақ ауызы, үзілген иегі. Сол сұлуға ғана тиесілі балғын мүшесі... Нұры шалқып тұр. Жүрек қытықтар көркіне көз тоймастай*». Жоғарыдағы тас Саржан бейнесімен салыстырғанда Айсұлудың бет-әлпетін сипаттауға әлдеқайда көбірек назар аударылғанын көреміз. Демек, мүсінші үшін *әйелдің* сұлулығы өте маңызды. Ал енді автор сол сұлулықты қалай бейнелейді? Үзіндінің алғашқы сөйлемінде ол Айсұлу бегімнің жүзін айға теңейді. Ай – қазақ халқының наным-сенімінде, салт-дәстүрінде ерекше орынға ие аспан денесі. Оның сұлулығына таңданған ата-бабамыз *әйел* көріктілігін айға балаған. Тіпті Айсұлу деген аттың қазақ қоғамында болғанының өзі осы аспан денесінің халық үшін маңыздылығын көрсетеді және автордың дәл осы атты таңдауы да кездейсоқтық емес сияқты. А.Байғұтова өзінің ««Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты» атты ғылыми еңбегінде оны былай түсіндіреді: «*Аңшылық, саятшылық, құсбегілік өнердің қасиетін төл мәдениетіміздің бір белгісі санап, табиғатпен астас өмір сүрген көшпенді ата-бабаларымыз сұлулық пен әсемдікке тән белгі-сипаттарды табиғаттың төл перзенттері ретіндегі оның таңғажайып туындыларын (өсімдіктер мен жануарлар әлемі, т.б.) ерекше сезімталдықпен көре білгенін де «қазақ әйелі» концептілік жүйесін құрайтын тілдік деректер айқындайды*». Өзге халықтарға ерсі көрінуі мүмкін мұндай теңеулер қазақ үшін, керісінше, үйреншікті әрі өте жағымды [16]. Ал «оймақ ауызы» деген тіркестен

халқымыздың *сұлулық* концептісіне кішкентай ауыз ассоциациясының кіретінін байқаймыз. Сонымен қатар, ол қазақ қоғамындағы тігін мен тоқудың маңызды орын алғанын көрсетеді.

Бұл – әдемі қазақ әйелінің сипаты, бұл мүсін ХХ ғасырда жасалып жатса да Айсұлу заманауи көйлек емес, қазақтың ұлттық киімін киген. Демек қандай заман болмасын, нағыз қазақ әйеліне тән қасиет – оның өз ұлты мен мәдениетін құрметтеп, дәріштеуі. Әрине, мұны постотарлық ойлаудың тағы бір көрінісі ретінде қарастырса болады. Жоғарыда тоқталып өткеніміздей қазақ ұлтының бай мұрасының бар екендігін көрсету КСРО кезінде, тәуелсіздік алған жылдарда, тіпті қазіргі күннің өзінде аса маңызды екені мәлім. Айсұлудың тасқа қашалған бейнесі де – осының бір айғағы.

Шығармада және халық санасында әйел үшін ең маңыздысы – оның ана болуы. Мәселен, шығарманың басында қыпшақ аруы Айсұлудың алғашқы мүсіні өз нәрестесімен бейнеленген екен. Мұхтар Мағауин мүсінді былай сипаттайды: «*Ана! Бар тірліктің бастауы, ару ананың екі қолы кіндік тұсынан құсырылған*». Айсұлу жай ғана әйел емес, ол – ана, алайда автор оны баласы бар әйел кейпінде ғана бейнелеген жоқ, оның әйел ретінде бүкіл тіршіліктің бастауы болып отырғанына назар аудартып тұр. Демек, әйелдің бүкіл ұлыс үшін атқаратын рөлі де аса маңызды. Оны төмендегі жолдардан да байқауға болады: «*Салалы сүйрік саусақтары иіле біткен, бүйірі шығыңқы, жұмыршақ құмыра ұстап тұр. Құт-береке! Ырыс-дәулеттің Мәйегі, ұрпақтың Анасы! Елдің Құты, ұлыстың Ұйтқысы. Құт қана емес – күш, ана ғана емес – ажар екен*»

Бұл үзіндіде қазақ қоғамының түсінігінде *әйел* адам – тек өз отбасының берекесі мен дәулетін құрастырушы, оны сақтаушы және таратушы емес, сонымен қатар бүкіл елдің бастауы мен қозғаушысы, оның құты мен татулығына жауапты тұлға екені айқын жеткізілген.

Нәтижелер. Сонымен, М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы» шығармасындағы «өнер, еркіндік, әйел, ер, сұлулық» концептілерін талдау барысында бірнеше ұғымдар мен мазмұндар, ассоциациялар анықталып, бұл ұғымдарды бейнелейтін мысалдар көрсетілді. Бұл бағыттағы концептілерді *зерттеу нәтижесінде* автордың дәстүрлі ұлттық концептілер жүйесінен өзгеше жеке концептілік өрісі қалыптасып, трансформацияға ұшырағанын байқадық. Нәтижесінде М.Мағауин шығармасында өнер, шығармашылық, еркіндік сияқты концептілер өзіндік мән-мағынаға ие болғаны айқындалды.

«Қыпшақ аруы» романында көрініс табатын *өнер* мен *шығармашылық*, *ер адам*, *әйел* және *әйел сұлулығы* концептілерін ашу барысында автордың пайдаланған ассоциациялық байланыстары қазақ халқының концептілік өрісімен біршама жақынырақ танысуға мүмкіндік берді. Бұл концептілер қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен құндылықтарын бейнелеп қана қоймай, халқымыздың өз мәдениеті мен тарихын ерекше қадірлейтіндігін көрсетеді. Сонымен қатар, олар қазақтың тарихи жағдайларға байланысты өз ұлтын әлемге таныту мақсатын әрқашан жадында ұстап, соған барынша үлес қосуға тырысатындығын да осы концептілерден байқаймыз. Тіпті бұл мақсат бүкіл қазақ өнерінің негізі болып табылады десек те қателеспейтін сияқтымыз. Романдағы суреткерлердің өнер жайлы түсінігі арқылы біз қазақтың ер адамы және әйел адамының сыртқы болмысы мен ішкі жан дүниесімен етене таныс боламыз. Демек аталған роман – қазақтың концептілік жүйесін және соның арқасында халықтың ділін түсінуге көмектесе алатын ерекше шығарма.

Қорытынды. Тіл және әдебиет ол халықтың өмірінің айнасы, өткені мен болашағы, бастан кешкені мен көрген қиындықтарының бейнесі. Концепт дегеніміз мәтінде суреттеліп жатқан оқиғаның астарлы идеясы, абстрактілік сипаты десек, оның қалыптасуы тарихпен, ұлттық мәдениетпен тікелей байланысты. Жоғарыда айтылған Мұхтар Мағауиннің «Қыпшақ Аруы» хикаятындағы басты концептік өрістер қазақ халқының бүгінгі мен өткеніне тығыз байланысты.

М. Мағауин шығармасын талдай отырып, авторлық қолданыстағы концептілердің жазушының ұлт тарихына, мәдениетіне құрметін, қазақ халқының салт-дәстүрлеріне, ұлттық құндылықтарға деген көзқарасын айқындай түстік. Сол арқылы қазақ жазушыларының шығармалары арқылы ұлттық танымды, ұлттық ерекшелікті, ұлттық

құндылықтарды насихаттау маңызы көзделді. М. Мағауин шығармаларындағы концептілер авторлық қолданысымен ерекшеленеді, автордың өзіндік қолтаңбасы сипатындағы стереотиптер мен символ сөздер әлі толық зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Самарская Т.Б., Мартиросьян Е.Г. «Концепт и концептосфера в литературном произведении: соотношение понятий» // <http://vestnik.adygnet.ru/files/2014.3/3605/71-74.pdf>].
2. Дарамилова З.Г. «Концепт и концептосфера в литературном произведении: соотношение понятий». // http://pglu.ru/editions/un_reading/detail.php?SECTION_ID=2832&ELEMENT_ID=9622
3. Донская Т.К. Ноосфера и концептосфера русского языка // «Академия Тринитаризма», М., Эл № 77-6567, публ.10562, 2003.
4. Абдрахманова А.Е. Көркем мәтіндегі концептілік жүйе. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің Ғылымжаршысы(пәнаралық) – 2015. – №1 (84). – 49 с.
5. Сурина В. Н. Понятие концепта и концептосферы // Молодой ученый. - 2010. - №5. Т.2. - С. 43-46. — URL <https://moluch.ru/archive/16/1517/>.
6. Завьялова В. В. Античная концептосфера как способ формирования структуры концепта «гражданин» // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. 2006. Вып. 2 (42). – С. 263-265.
7. Самарская Т.Б., Мартиросьян Е.Г. Концепт и концептосфера в литературном произведении: соотношение понятий. Рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». Выпуск 3 (145), 2014. 256 с.
8. Kononova I.V., “Transformation of Cultural Concepts Within the Conceptual Sphere of a Literary Text (on the Material of the Short Story by R. Bradbury “the Smiling People”)” *Journal of Siberian Federal University. Humanities&SocialSciences*2015:12 http://elib.sfu-kras.ru/bitstream/handle/2311/19974/08_Kononova.pdf?sequence=1&isAllowed=y
9. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск: Тетра Системс, 2004. – 255 с.
10. Фрумкина Р.М. Психоллингвистика: учебник для студ. учреждений высшего проф. образования. 5 изд., испр. М.: Изд. центр «Академия», 2014. – 336 с.
11. Әмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша) // канд. диссер. – Алматы: 2006. – 124 б.
12. Имашева Гүлім Есенғалиқызы «М.Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі» Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы: 2007. – 24 б.
13. Мағауин М. Қыпшақ аруы. – Алматы: «Атамұра», 2007. – 148 б.
14. Fanon F. *The Wretched of the Earth*. – New York: Grove Weidenfeld, 1963. – 196 p.
15. Spivey N. *Greek Sculpture*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 329 p.
16. Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. – Алматы: Атамұра, 2008. – 35 бет.

Е.С. АДАЕВА

Назарбаев Университет, Нур-Султан, Казахстан

А. СУЛТАНОВА

Международный университет Астана (AIU), Нур-Султан, Казахстан

**КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПОЛЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА
(ПО РОМАНУ МУХТАРА МАГАУИНА "МИСС КИПЧАК")**

Аннотация. В статье представлена информация о концепции, концептуальном поле, рассматриваются типы концептуального анализа. Систему понятий, то есть концептосферу, можно признать элементом, открывающим путь к изучению культуры, материальных и духовных ценностей нации. В этой связи национальные особенности и мировоззрение казахского народа могут быть проанализированы путем изучения художественной концептосферы казахской литературы. Для этого нам необходимо рассмотреть индивидуальную концептосферу писателей в нашей литературе. В исследовании анализируется личностная концепция классика казахской литературы М. Магауина как писателя. В целях возрождения национальных ценностей, формирующих патриотическое сознание, концепции, раскрывающие сущность понятий «искусство», «свобода», «мужчина», «женщина», «красота» на поэтическом языке выбранный писатель определены. Такой анализ сущности концептов в произведениях писателя позволяет определить его концептуальные представления о мироздании, жизни, существовании. В исследовании используются традиционные научные описания и методы семантического, концептуального анализа – обобщения, сравнения, классификации.

Ключевые слова: концепт, концептуальное поле, когнитивная основа, культура нации, ассоциация, художественный текст, искусство, заключение.

Y.S. ADAYEVA

Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan

A.A. SULTANOVA

Astana International University (AIU), Nur-Sultan, Kazakhstan

**CONCEPTUAL FIELD IN THE LITERARY TEXT (BASED ON THE NOVEL
"MISS KIPCHAK" BY MUKHTAR MAGAUIN)**

Abstract. This article provides information about the concept, the conceptual field, and examines the types of conceptual analysis. The system of concepts, ie the conceptosphere, can be recognized as an element that opens the way for the study of the culture, material and spiritual values of the nation. In this regard, the national features and worldview of the Kazakh people can be analyzed by studying the artistic conceptosphere of the Kazakh literature. To do this, we need to consider the individual conceptosphere of writers in our literature. The authors of the article analyze the personal conceptosphere of the classic of Kazakh literature M. Magauin as a writer. In order to revive the national values that form the patriotic consciousness, the concepts that reveal the essence of the notions of "art", "freedom", "man", "woman", "beauty" in the poetic language of the chosen writer are defined. Such analysis of the nature of the concepts in the works of the writer allows to determine his conceptual conclusions of the universe, life, existence. The authors use traditional scientific descriptions and methods of semantic, conceptual analysis - generalization, comparison, classification.

Key words: concept, conceptual field, cognitive basis, culture of the nation, association, literary text, art, conclusion.

References

1. Samarskaia T.B., Martirösän E.G. «Konsept i konseptosfera v literaturnom proizvedenii: sootnoşenie ponäti» // <http://vestnik.adygnet.ru/files/2014.3/3605/71-74.pdf>].
2. Daramilova Z.G. «Konsept i konseptosfera v literaturnom proizvedenii: sootnoşenie ponäti». // http://pglu.ru/editions/un_reading/detail.php?SECTION_ID=2832&ELEMENT_ID=9622
3. Donskaia T.K. Noosfera i konseptosfera ruskogo iazyka // «Akademia Trinitarizma», M., El № 77-6567, publ.10562, 2003.
4. Abdrahmanova A.E. Kөркем мәтіндегі концептілік жүіе. S.Seifullin atyndaғы Qazaq agrotehnikalyq universitetiniñ Ğylymjarşysy(pänaralyq) – 2015. – №1 (84). – 49 s.
5. Surina V. N. Ponätie konsepta i konseptosfery // Molodoi uchenyi. - 2010. - №5. T.2. - S. 43-46. — URL <https://moluch.ru/archive/16/1517/>.
6. Zävälova V.V. Antichnaia konseptosfera kak sposob formirovaniia struktury konsepta «grajdanin» // Vestnik Tambovskogo universiteta. Seria Gumanitarnye nauki. 2006. Vyp. 2 (42). – S. 263-265.
7. Samarskaia T.B., Martirösän E.G. Konsept i konseptosfera v literaturnom proizvedenii: sootnoşenie ponäti. Resenziruemyi, referiruemyi nauchnyi jurnal «Vestnik AGU». Vypusk 3 (145), 2014. 256 s.
8. Kononova I.V., Transformation of Cultural Concepts Within the Conceptual Sphere of a Literary Text (on the Material of the Short Story by R. Bradbury “the Smiling People”). Journal of Siberian Federal University. Humanities&SocialSciences2015:12 http://elib.sfu-kras.ru/bitstream/handle/2311/19974/08_Kononova.pdf?sequence=1&isAllowed=y
9. Maslova V.A. Kognitivnaia lingvistika: Uchebnoe posobie. – Minsk: Tetra Systems, 2004. – 255 s.
10. Frumkina R.M. Psiholingvistika: uchebnik dlä stud. uchrejdeni vysşego prof. obrazovaniia. 5 izd., ispr. M.: İzd. sentr «Akademia», 2014. – 336 s.
11. Ämirbekova A. Konseptilik qürlyymdardyñ poetikalıq мәтіндегі verbalдану ерекшелігі (M. Maqataev poeziyası boıynşa) // kand. diser. – Almaty: 2006. – 124 b.
12. İmaşeva G. M. Dulatılı şyğarmalaryndaғы «Ğalamnyñ tıldık beinesı» Filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndağan disertasiyanyñ avtoreferaty. – Almaty: 2007. – 24 b.
13. Mağauin M. Qypşaq aruy. – Almaty: «Atamūra», 2007. – 148 b.
14. Fanon F. The Wretched of the Earth. – New York: Grove Weidenfeld, 1963. – 196 p.
15. Spivey N. Greek Sculpture. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 329 p.
16. Baiğūtova A.M. «Qazaq äielı» konseptisiniñ etnomädeni sipaty. – Almaty: Atamūra, 2008. – 35 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Адаева Ермек Сабырбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің оқытушысы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Адаева Ермек Сабырбаевна – кандидат филологических наук, преподаватель Назарбаев Университета, Нур-Султан, Казахстан.

Adayeva Yermek Sabyrbayevna – Candidate of Philological Sciences, lecturer at Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Султанова Ақторқа Аманкелдіқызы – қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, Астана Халықаралық университетінің аға оқытушысы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Султанова Ақторқа Аманкелдиевна – магистр казахского языка и литературы, старший преподаватель Международного университета Астана (AIU), Нур-Султан, Казахстан

Sultanova Aktorka Amankeldievna – Master of Kazakh language and literature, senior lecturer of Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ ¹

К.Р. НУРГАЛИ ²

Евразийский национальный университет, г. Нур-Султан, Казахстан^{1,2}
(e-mail: nurgalik@mail.ru¹, aman.zhumsakbaev.91@mail.ru²)

ЗАРОЖДЕНИЕ КАЗАХСКОГО ТЕАТРА И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ДРАМАТУРГИИ

Аннотация. Данная статья посвящена проблемам развития казахской драматургии. Предметом исследования в статье является история формирования театрального искусства на территории Казахстана. В рамках данного исследования рассматриваются драматические произведения казахской литературы, которые достигли качественного прорыва в развитии тематики и жанра. Основная цель заключается в определении художественных особенностей казахской драматургии, ее поэтики, а также в анализе сущности традиций жанрово-поэтического процесса, стилистических особенностей и общей тематики драматических произведений. Для достижения поставленной цели использованы следующие методы: анализ, обобщение, сравнительный, сравнительно-исторический и др.

Ключевые слова: театр, казахская драматургия, театральная критика, пьеса, фольклор.

Введение. Принято считать, что казахское театральное искусство берет начало в Кызылорде, которая на тот момент была столицей КазССР. Однако это не совсем так. Корни казахского театра лежат в глубине веков. Исследователь Е.В. Лизунова пишет: «В поэтической традиции казахов были издавна заложены сильные драматические элементы: искусство нагнетать действие, строить в поэмах монолог – лирическое излияние героя, и диалог (в состязании поэтов – айтысе), экспрессия в речах шешен – народных острословов, эпические обобщения» [1, 389]. Таким образом, в обрядах, играх, айтысах и других разновидностях фольклора содержатся элементы театрального искусства.

Айтыс – это форма устной народной песенной поэзии, состязание под аккомпанемент музыкальных инструментов (домбры или кобыза) двух акынов. Акын в казахской культуре является личностью уникальной: он и поэт-импровизатор, и певец, и музыкант, а также человек, которому дозволено высказать свое мнение по поводу важных для общества вопросов или говорить о своих проблемах на аудиенции у ханов. Леонид Соболев в «Литературной газете» верно подметил: «Казахская литература в некотором отношении всегда была близка к театру: акына-певца можно рассматривать как «театр одного актера», ибо здесь налицо первейший признак театра – исполнитель и слушатели» [2, 3].

Айтыс (или айтыш на кыргызском, айтеш по-башкирски) был очень популярной формой творчества у тюркских народов. Мухтар Ауэзов считал, что жанр айтыса положил начало казахскому театральному искусству: «Несомненно в основе айтыса акынов, в своеобразном песенном содержании, их жанровом строении, традициях исполнения есть много признаков искусства народного театра. Можно сказать, что есть зародыши народного театра» [3, 308]. Багибек Кундакбаев подтверждает эту мысль: «Первые шаги театрального искусства были связаны с переносом айтыса на сцену» [4, 8].

Возникновение в 10-х годах XX века любительских кружков дало толчок образованию новых, более близких к современному театру форм. В крупных городах появились передвижные театральные труппы. С их помощью в городах и селах ставились любительские спектакли.

Как правило, действие пьесы проходило в обычных юртах, а сами пьесы ставились непрофессионалами. В 1917 году впервые была сыграна пьеса юного Мухтара Ауэзова «Еңлік-Кебек». В этой пьесе Ауэзов использовал все разнообразие казахского фольклора (народные песни, пословицы, прибаутки). Вся речь персонажей обладала яркой и неповторимой поэтической образностью, свойственной казахскому народу.

После Октябрьской революции в Казахстане наблюдается развитие казахского театрального искусства. В 1918 году в Акмолинске поставлена пьеса С. Сейфуллина «Бақыт жолында» («На пути к счастью»). «Это мое первое крупное произведение, благодаря которому я стал писателем» [3, 310] – вспоминал Сакен Сейфуллин. Так вместе с любительскими театральными труппами развивалась драматургическая деятельность М. Ауэзова, С. Сейфуллина, Ж. Шанина и т. д.

В начале 20-х годов XX века была известна крупная семипалатинская драматическая труппа «Ес-аймақ». Тогда в Семипалатинске помимо «Ес-аймақ» уже был профессиональный Русский драматический театр им. Луначарского, а также работала опытная татарская труппа под руководством А. Хакимова. В дальнейшем, все это повлияло на рост театральной культуры и профессионализма актеров любительских трупп.

В 1923-1924 появляются комедийные пьесы на злободневные бытовые темы Е. Ерданаевой, Р. Малыбаева, Ж. Тлепбергенова, которые пополняют репертуары любительских театральных трупп. На Куяндинской ярмарке образовывается своеобразная группа талантов под руководством одного из основателей казахского театра К. Куанышбаева. Одно время частью этого творческого театрального коллектива были такие известные люди как певец Амре Кашаубаев и поэт-импровизатор Иса Байзаков.

«Подводя итоги вышеизложенному, необходимо подчеркнуть, что самодеятельное и полупрофессиональное казахское искусство сыграло огромную роль в агитационной, культурно-просветительной работе среди населения, в подготовке благотворной почвы для создания профессионального театра. А богатейшая сокровищница народного творчества служила неиссякаемым источником, из которого черпают материал деятели казахской театральной культуры» [4, 28] – делает вывод Багибек Кундакбаев.

Методика и методы исследования. На данный момент, в стране развивается не только драматическое искусство, но и театроведение (а также театральная критика, теория драмы). В результате специальных исследований произведений ведущих драматургов было написано несколько ценных трудов. В работах Р. Нургали, Р. Рустембековой, Н. Габдуллина, А. Тажибаева, Ж. Абилова делается акцент на изучение драматических произведений, учитываются национальные особенности и проблемы национального самосознания.

Основными методами исследования является: описательный, сравнительный, метод сопоставления, обобщение, сравнительный, сравнительно-исторический и др.

Обсуждение и наблюдение. В апреле 1925 года состоялся V Съезд Советов Казахской АССР, который подвел итоги достижений казахского народа, а также разработал вектор развития экономической и культурной жизни страны. Одной из важнейших целей стояло создание национального профессионального театра.

При создании казахского театра сразу возник ряд вопросов: Как должен быть театр? Какой репертуар будет у театра? Какие актеры будут входить в труппу театра? На эти вопросы пытались найти ответы многие культурные деятели того времени.

В октябре 1925 года была напечатана работа С. Садвакасова «Ұлт театры» («Национальный театр»), где говорилось о путях развития театрального искусства в республике, важности роли театра в жизни общества.

В зарождение и формирование театральных традиций казахского народа, а также в организации первого казахстанского театра огромную роль сыграл Мухтар Ауэзов. В статье «Мировое театральное искусство и казахский театр», опубликованной в нескольких номерах газеты «Еңбекши-казах» в феврале 1926 года, он призывал опираться на богатейшие сценические достижения других народов. Б. Кундакбаев в работе «Путь

театра» вспоминает: «М. Ауэзов утверждал, что казахский театр, как и театры других народов, используя материалы современной жизни, национальную литературу и сокровища фольклора, имеет все условия для создания национального реалистического театра» [4, 29].

Официально днем рождения Казахского государственного театра считается 13 января 1926 года. Это было время, когда театр развивал все виды сценического искусства. Концертные номера шли вместе с драматическими спектаклями. Такой смешанный репертуар диктовался кадровыми возможностями творческого коллектива. Большая часть труппы состояла из певцов, музыкантов, народных комиков, поэтов-импровизаторов. Другими словами, это были мастера народного творчества или люди, в прошлом выступавшие в любительских труппах. Профессиональных актеров, режиссеров катастрофически не хватало. Б. Кундакбаев отмечает: «Драматические спектакли были значительно слабее концертных программ. Сказывалось отсутствие опыта, сцена была плохо оборудована. Оформление большинства спектаклей первого периода носило зачастую наивный натуралистический характер...» [4, 34]. Таким образом, потребовалось время для того, чтобы понять суть и основное предназначение театрального искусства.

На открытии театра была поставлена пьеса «Алтын сақина» («Золотое кольцо») Кошке Кеменгерова. Второй была постановка трагедии «Еңлік-Кебек» Мухтара Ауэзова, написанной на основе легенды о трагической судьбе двух влюбленных. Впоследствии данное произведение станет классикой казахской драматургии.

Как драматург в литературе Казахстана Мухтар Ауэзов занимает особое место. Он создал более 20 пьес. Помимо всего этого, Ауэзов был первым теоретиком театрального искусства Казахстана. Изучая произведения Шекспира, Гоголя, Погодина, анализируя чеховскую драму, Ауэзов приобрел бесценный опыт, постиг секреты сценического искусства.

Профессор Лизунова Е.В. пишет: «Ауэзов говорил об обновлении и обогащении литературы жанром драматургии, «усвоенным от передовой русской и мировой классики»» [1, 389].

В его трудах, как «Общее искусство театра» (1926), «Государственный театр Казахстана» (1928), «Театр, музыкальные кадры» (1933), «Дальнейшие задачи государственного театра» (1933), «Казахская народная музыка и народный театр» (1936) присутствуют идеи развития и роста драматического искусства, а также затрагиваются актуальные проблемы, касающиеся установления казахского театра.

Р. Нургали отмечает важную роль Ауэзова в создании казахской реалистической драматургии. В своей работе «Вершины возвращенной литературы» он утверждает: «Талантливый драматург М. Ауэзов внес большой вклад и в развитие театроведения в Казахстане. Вопросам сценического искусства, драматургии посвящены его статьи, рецензии, научные работы, характеризующиеся разными сторонами и аспектами жизни театра. Глубокими выводами, меткими оценками, содержательными заключениями отличается одна из первых театроведческих работ «Общее театральное искусство и казахский театр»» [5, 421].

Несмотря на многочисленные научно-критические статьи по театроведению, Мухтар Ауэзов, прежде всего, сделал весомый вклад в развитие казахской драматургии своими пьесами. Его драматические произведения тематически разнообразны. Академик Р. Нургали говорит о возможности разделения его пьес на следующие группы:

- пьесы, созданные на основе легенд, эпоса («Еңлік-Кебек», «Кобланды», «Айман-Шолпан», «Бекет»);
- пьесы на историко-революционную тему («За Октябрь», «Ночные раскаты», «Белая береза»);
- пьесы, отражающие различные периоды советской эпохи («Схватка», «Каменное оперение», «В яблонево саду», «На границе», «Алуа»);

- пьесы, посвященные теме Великой Отечественной войны («Гвардия чести», «Обнаженный меч», «Златое племя»);
- пьесы на фантастическую тему («Дос-Бедел дос», «Спустя 50 лет»);
- пьесы о жизни акынов («Абай», «Каракоз»).

Однако лучше анализировать творчество Ауэзова, используя внутрижанровую классификацию драмы, ведь Ауэзов воплотил в казахской драматургии все жанровые формы: трагедию, комедию и драму.

Несмотря на то, что казахская драматургия зародилась в первой половине XX века, она на сегодняшний день обладает признаками и жанровыми формами, присущими драме в целом. За столь малый временной отрезок в казахской драме сформировалась стройная система жанров, появились и развились свои формы и особенности.

При изучении ауэзовской драмы, можно применить классификацию Р. Нургали. Тогда мы увидим следующее:

Пьесы Ауэзова, написанные в жанре **трагедии**:

- эпическая трагедия (пьесы «Енлик-Кебек», «Кобланды»);
- историческая трагедия (пьеса «Абай»);
- семейно-бытовая трагедия (пьесы «Байбише-токал», «Каракоз»).

Пьесы Ауэзова, написанные в жанре **комедии**:

- сатирическая (пьеса «В яблонево сад»);
- лирическая (пьеса «Айман-Шолпан»);

Пьесы Ауэзова, написанные в жанре **драма**:

- героическая драма («Зарницы», «На границе», «Гвардия чести»);
- социально-политическая драма («Алуа», «Стойкое племя»);
- историко-биографическая драма («Хан Кене»).

Таким образом, подтверждается мысль академика Р. Нургали. Ауэзов воплотил в казахской драматургии не только все жанровые формы, но **и абсолютно** все их разновидности.

Говоря о вкладе Мухтара Ауэзова в зарождение и развитие казахского театрального искусства, нельзя не упомянуть Жумата Тургунбаевича Шанина – режиссера, драматурга, основателя казахского национального профессионального театрального искусства, а также Первого народного артиста КазАССР.

Образование и знакомство с С. Сейфуллиным, Н. Нурмаковым и Б. Серкебаевым позволили заняться Шанину режиссерской и писательской деятельностью. К. Бадыров вспоминает: «Жумат Шанин стал известен в казахских степях в самом начале века, когда он организовал в аулах кружки художественной самодеятельности. Где бы ни находился Жумат Тургунбаевич, он устраивал молодежные вечера, на которых юноши и девушки состязались в умении петь и играть на домбре. Вокруг него уже в те годы кипела и бурлила жизнь. Я хорошо помню о молодых годах Шанина по его рукописи, которую он мне давал читать. Рукопись представляла 250 страниц машинописного текста и имела громкое название – «История Театра». Помню, работа была написана блестяще и произвела на меня огромное впечатление» [6, 147].

В 20-е годы Шанин был руководителем крупной семипалатинской труппы «Ес-аймак». В 1922 году он поставил драму «Красные соколы» С. Сейфуллина, а также свою первую пьесу «Аркалык батыр», написанную на основе народных жыров. Б.К. Кундакбаев вспоминает: «Если умение анализировать драматическое произведение, раскрывать его идейно-художественное содержание, разбираться в характерах героев прививал членам Семипалатинской труппы М. Ауэзов, то сценическому действию, мастерству актера их учил Шанин. Страстная любовь к искусству, энтузиазм, стремление к знаниям, значительный уже сценический опыт – все это способствовало тому, что Семипалатинская труппа стала ведущим и лучшим театральным коллективом в Казахстане» [4, 26].

В 1925 году он возглавил Казахский театр драмы в Кызылорде для решения его

основных задач. Прежде всего, требовалось повышение сценической культуры, поэтому коллективу был нужен профессиональный режиссёр-педагог. Им и стал Жумат Шанин, уделявший много внимания профессиональному росту актёров, системе театральной организации, а также пополнению театрального репертуара высокохудожественными драматическими произведениями.

В этот период Жумат Шанин детально изучал и применял на практике систему К.С. Станиславского. Его знания в организационно-творческой деятельности отображены в его трудах «Казахский государственный театр», «Артисты государственного театра» (1927), «Государственный театр Казахстана» (1928), «Из истории театра» (1931), «Освоим технику сцены», «Познать истину на сцене» (1935).

Шанин при постановке казахских драматургических произведений опирался на этнографические особенности (использовал народные традиции, песни, кюи и др.). Особо Шанин уделял внимание сцене: декорациям, костюмам, танцам. В статье «О чем расскажет казахский танец» Бибигуль Нусипжанова утверждает: «Появление казахского танца на профессиональной сцене связано с рождением театрального искусства Казахстана. Огромную роль сыграли первые национальные режиссеры музыкального театра Жумат Шанин, Курманбек Джандарбеков, Канабек Байсеитов, которые находили сюжеты для танцев в народной жизни, помогали выбрать музыкальное сопровождение» [7, 7].

Театральная сеть в Казахстане планомерно расширялась в 1930-е годы. Почти во всех областных городах открылись профессиональные театры. Появились районные и колхозно-совхозные театры, предназначенные для сельского населения. Наряду с национальными театрами во многих городах республики работали театры русской драмы.

«Теперь с интенсивным ростом культуры, с повышением уровня художественных запросов народа создается благоприятная предпосылка для самостоятельного вида искусств. В 1934 году происходит разделение единого республиканского театра на два самостоятельных коллектива – драматический и музыкальный» [4, 67] – пишет в своей книге «Путь театра» Б.К. Кундакбаев.

Неоценим вклад Шанина в рождение и становление первого музыкального театра. В 1934 году он был одним организаторов открытия Казахского театра оперы и балета. Вместе с Евгением Брусиловским и Курманбеком Джандарбековым Жумат Шанин поставил музыкальные спектакли «Жалбыр», «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», которые были высоко оценены в Москве.

В 1936-1937 годы Жумат Шанин основал (а потом и возглавил) Уральский музыкальный драматический театр. Своими пьесами «Жанды сурет», «Қара құлын», «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Үш бажа» он внес значительный вклад в развитие казахской драматургии. Его пьесы «Арқалық батыр» и «Шахта» входили в репертуар многих казахских драматических театров (в Семипалатинске, Караганде, Шымкенте и т.д.).

Таким образом, театральное искусство в Казахстане к концу тридцатых годов полностью сформировалось и добилось определенных успехов. Появились высокопрофессиональные талантливые актёры и режиссёры. В драматургии стали появляться все больше новых имен, поэтому репертуар значительно стал разнообразнее. В начале 1937 года первому казахскому театру было присвоено звание «Академический», а целый ряд актеров получил звания народных и заслуженных артистов. Так Казахский Академический театр драмы стал оказывать огромное влияние на другие театры республики и превратился в своеобразный центр сценического искусства и культуры казахского народа.

Драма и театр тесно связаны друг с другом. Корреляция между драмой и поставленной на ее основе пьесе не сводятся к какому-либо определенному тождеству. Если драматургический текст дает возможность свободного освоения образов, постижения жизненной смысловой многогранности драматического произведения (не сужает границы деятельности воображения, ассоциирования), то театр имеет игровую природу. Под «театральностью» подразумевает показ «искусственных» общественных проявлений и установлений. А.С. Пушкин по этому поводу писал: «Правдоподобие все еще полагается

главным условием и основанием драматического искусства. Что, если докажут нам, что самая сущность драматического искусства исключает правдоподобие? Читая поэму, роман, мы часто можем забыть и полагать, что описываемое происшествие не есть вымысел, но истина. В оде, в элегии можем думать, что поэт изображал свои настоящие чувствования, в настоящих обстоятельствах. Но где правдоподобие в здании, разделенном на две части, из коих одна наполнена зрителями, которые условились...» [8, 321].

Требованиями сценического искусства продиктована и такие особенности драмы как экспрессивность (выразительность) и катарсис. О.Л. Познякова так пишет по поводу выразительности: «Одной из главных задач драматического произведения является трансфер идей в сознание зрителя. Драма через события, происходящие с ее героями, эту идею внедряет. Однако ее нужно не просто высказать – необходимо ее закрепить, а для этого она должна стать привлекательной не на рациональном, а на эмоциональном уровне» [9, 57].

«Сегодняшний зритель предпочитает театр проблемный, ищущий, настраивающий на размышления, переживание, нравственное очищение» [10, 350] – писал театровед Рымгали Нургали. Поэтому так важен катарсис (очищение через сопереживание) – прием, имеющий большое значение и активно использующийся во многих видах искусства. Однако в драме это не просто прием, а мощный инструмент воздействия на сознание и эмоции людей. Об этом в своей монографии пишет О.Л. Познякова, которая считает катарсис неотъемлемой частью драмы: «Ключевой элемент драмы – катарсис – позволяет человеку нравственно очиститься, умиротворить сознание, приобщиться к социально-значимым идеям» [11, 262].

«Народ, как дети, требует занимательности, действия. Драма представляет ему необыкновенное, странное происшествие. Народ требует сильных ощущений, для него и казни – зрелище. Смех, жалость и ужас суть три струны нашего воображения, потрясаемые драматическим искусством» [8, 321] – делает вывод А.С. Пушкин.

Еще одним требованием любого драматического (литературного) жанра является драматизм. Литературовед Т.У. Есембеков дает драматизму следующую дефиницию: «Драматизм – это в большинстве из случаев рассогласование, несовпадение, противостояние, несовместимость каких-то начал, таким образом, драматические ситуации по своей природе неустойчивы, обладают колебальным характером, им присущи напряженность и непредсказуемость, эмоциональная вибрация, хаотичность выбора, состояние фрустрации» [12, 14].

С другой стороны, драматизм – это соответствие требованиям драмы. В «Философском словаре» есть по этому поводу заключение: «Наиболее полным и концентрированным проявлением драматизма является драматический конфликт как специфически эстетическая форма выражения жизненных противоречий, форма воспроизведения в искусстве острого столкновения противоположных человеческих поступков, идей, стремлений, страстей» [13, 130]. Все вышеперечисленные признаки делает драму самым сложным видом искусства слова, самобытным родом литературы и театра.

Драма существовала в фольклоре (а позже и в литературе) у всех народов мира. Свои драматические традиции были в Древней Греции и Древнем Риме, у древних индийцев, японцев, индейцев Америки и т.д. Драма показывала изменения, происходящие в социуме, быту и культуре. У каждого народа были свои драматические произведения, отражающие мысли, переживания и самобытность его традиций. Не стала исключением и казахская драматургия.

«Если мировая драматургия прошла огромный исторический путь развития, исчисляющийся столетиями, то путь, пройденный казахской драматургией, не составляет и одного столетия. Однако благодаря бурному социально-экономическому и историко-культурному развитию казахского общества в послеоктябрьский период, в результате которого в Казахстане соприкоснулись передовые традиции исконно народного словесного и игрового искусства и прогрессивная мировая культура, и на казахской земле возникли и

получили в дальнейшем блестящее развитие многие новые жанры литературы и виды искусства. Так образовался единый, многогранный литературно-культурный процесс, в котором немаловажное место занимала и занимает драматургия» [14, 15] – так пишет в своей статье Ш.Б. Ильясова. Таким образом, процесс становления казахского театра, а вместе с ним и формирования казахской драматургии происходил интенсивными темпами и завершился относительно недавно.

Действительно, казахский фольклор, его сюжеты и характеры стали для первого поколения казахских драматургов бесценным материалом для пьес и неиссякаемым источником вдохновения. Известные драматические произведения «Айман-Шолпан», «Еңлік-Кебек», «Арқалық батыр», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек» созданы на основе народных героических эпосов и лиро-эпических поэм. Ш.Б. Ильясова пишет: «Создание литературных произведений на фольклорных материалах – свидетельство нового подхода к жанру, качественный этап развития. Вещи, взятые из эпоса, хорошо изучены, в них воссозданы авторская идея и художественная концепция. Они не копируют буквально образцы устной литературы, не вносят вариации, не повторяют известные мотивы» [14, 15]. Таким образом, Мухтар Ауэзов, Жумат Шанин, Габит Мусрепов, глубоко восприняв фольклорное творчество, обогатили его новым мировоззрением и элементами реализма.

Несмотря на то, что многие пьесы нашей национальной литературы, рожденные на основе фольклора, прошли проверку временем и не утратили зрительского интереса, возникла потребность в новых формах и сюжетах, которые не могут появиться за один день.

Кроме драматических произведений, связанных с фольклором, появились пьесы на историческую тематику: «Абай» Мухтара Ауэзова, «Амангельды» Габита Мусрепова, «Исатай-Махамбет» Мусатая Ахинжанова, «Шокан Уалиханов» Сабита Муканова и т.д. Фольклорная традиция со временем стала ослабевать, и при создании новых пьес внимание стало переключаться на другие темы. Известный ученый Рымғали Нурғали так писал об исторических пьесах Т. Ахтанова и Х. Бекхожина: «Тем не менее эти произведения воспринимаются как смелый поиск казахской драматургии в новом направлении, в новой тематике» [10, 350].

Анализируя развитие казахской драматургии, надо всегда учитывать взаимосвязь формы и содержания, не упустить ни одну важную проблему. Направления и течения в искусстве долгое время могут не меняться, в отличие от метода художника, его выбора темы. Художник находится в постоянном творческом поиске и не может быть изолированным от жизни. Так возникли новые пьесы, раскрывающие глубины драматургии и затрагивающие актуальные темы жизни нации. «Произведения, поднимающие злободневные проблемы, сразу попадают в центр общественного внимания. Каждый старается найти в них ответ на волнующие его вопросы» [10, 325-326] – писал академик Рымғали Нурғали.

На тематику драматических произведений повлияли события, которые происходили со страной в определенный момент времени. Тематически все драматические произведения условно можно поделить на четыре периода: начальный период (20-30-е годы), военный период (40-е годы), послевоенный период (50-80-е годы) и период независимости (с начала 90-х по настоящее время).

Таким образом, одним из катализаторов процесса развития казахской драматургии стали происходившие в стране общественно-политические и историко-культурные ситуации. В связи с этим в театрах ставились пьесы на самые разнообразные темы, самых разнообразных жанров. Ш.Б. Ильясова в своей статье пишет: «В период зарождения казахской драматургии на театральной сцене ставились и комедии, и трагедии, и скетчи, и водевили. Это говорит о том, что казахская драматургия зарождалась не в одном чистом жанре, хотя надо сказать, что некоторое преимущество имела трагедия» [14, 10].

Результаты. Казахская драматургия прошла сложный путь качественных изменений, достигнув определенных успехов в развитии жанрового разнообразия. Однако казахский

театральный критик Рымгали Нургали справедливо отмечал: «Пора испытать свои силы на других направлениях, скажем, в освоении психологической, философской пьесы, пока остающейся для нас неприступной крепостью» [10, 346].

Безусловно, тематическое и жанровое разнообразие казахской драматургии нуждаются в систематическом изучении и анализе. Однако разбирать казахские драматические произведения нужно всесторонне, в контексте мировой драматургии. Рымгали Нургали был прав, когда говорил: «Направление и степень развития казахской драматургии должны определяться не поверхностными докладами, не обзорами с длинным списком имен, не краткими рецензиями, а в сопоставлении с признанными жемчужинами мировой драматургии» [10, 325].

Любое художественное произведение, его сила и глубина содержания оценивается сквозь призму языка. Выдающийся казахский театровед Мухтар Ауэзов выражает такую мысль: «Если пьеса не представляет из себя образец красноречия и не выражает мастерство художественного языка, то это сочинение не может быть художественным произведением, а только будет представлять из себя материал для пьесы. И этот труд будет представлять из себя только скелет и схему драмы» [15, 75].

У языка драмы есть свои особенности. Например, прямая речь в пьесе выполняет несколько функций: характеризует говорящего, развертывает речевую тему, является носителем силовых драматических моментов. В пьесе произносительное слово обладает большими возможностями, оно должно быть эмоционально-экспрессивным. Реплика в драме не только раскрывает персонажа, но и естественно изображает ситуацию. З. Кабдолов так пишет о языке драмы: «...Самый важный, самый решающий, самый главный предмет в драме это язык. И сила, и слабость пьесы в его языке. Каждое слово в пьесе должно быть острым словно стрела, точным чтобы попадала точно в цель... Каждое слово, каждое предложение должно выражать только правду. Язык драмы должен быть содержательным и вместе с тем должен полностью определить характер героя, и его самого» [16, 74].

В драматургическом тексте часто встречается диалог. У диалога в драме важные задачи: он используется для создания определенного образа или изображения ситуации. Например, чеховские диалоги создают эффект естественного и неторопливого течения жизни. Литературовед Рымгали Нургали, анализируя пьесы многих казахских драматургов, особенно критиковал диалоги, которые, на его взгляд, были чрезмерно эмоциональны: «И сразу же обнаружилось в них наиболее уязвимое место – диалог. Когда слушаешь речь персонажей, которые чуть ли не царапают друг другу лица, ругаются и кричат, кажется, что попал в какой-то взвинченный, истеричный дом» [10, 314-315].

В казахской драматургии, кроме диалогов на повышенных тонах, Рымгали Нургали отмечал ненатуральность и искусственность общения персонажей: «Как уже отмечалось, слабым местом многих наших пьес является диалог. Он очень литературный – и синтаксис соблюден, и предложения соответствуют нормативным грамматическим законам. А вглядываясь в опыт классики, мы замечаем, что язык драмы в основном подчиняется динамике и интонации разговорной речи. Ведь язык драмы – это размышления героя перед людьми, его ошибки, победы, поражения. Гладко отшлифованные, обкатанные, бесцветные слова могут только испортить пьесу» [10, 343].

Действительно, если мы подробно рассмотрим диалоги в пьесе «Вишневый сад», то можно заметить чеховский реалистичный показ героев, их быта. В качестве примера возьмем следующий фрагмент пьесы «Вишневый сад»:

Аня (*обнимает Варю, тихо*). Варя, он сделал предложение? (*Варя отрицательно качает головой*.) Ведь он же тебя любит... Отчего вы не объяснитесь, чего вы ждете?

Варя. Я так думаю, ничего у нас не выйдет. У него дела много, ему не до меня... и внимания не обращает. Бог с ним совсем, тяжело мне его видеть... Все говорят о нашей свадьбе, все поздравляют, а на самом деле ничего нет, всё как сон... (*Другим тоном*.) У тебя брошка вроде как пчелка.

Аня (печально). Это мама купила. (*Идет в свою комнату, говорит весело, по-детски.*)
А в Париже я на воздушном шаре летала!

Варя. Душечка моя приехала! Красавица приехала! [17, 454-455].

Данный диалог относится к разговорному стилю, обладает характерными чертами разговорной речи: быстрая смена интонаций, конкретные общеупотребительные слова, употребление уменьшительно-ласкательных суффиксов, короткие простые предложения, свободный порядок слов и т.д. К тому же быстрая смена тем разговора между двумя героинями говорит о бытовом характере диалога. Так Чехов с помощью разговорной речи создает атмосферу повседневной жизни.

Еще одной проблемой развития казахской драматургии является осмысление категории конфликта. Рымгали Нургали в своей научной работе «Древо обновления» упоминал об этом неоднократно: «Непонимание природы конфликта некоторыми писателями ведет к иллюстративности, к тому, что в пьесах отображаются лишь хозяйственные распри или узкоспециальные перипетии научных дискуссий» [10, 328]. Также была критика в поверхностном построении конфликта в драматическом произведении: «Общий недостаток многих сегодняшних казахских пьес – отсутствие глубокого конфликта, неумение сосредоточиться на главном...» [10, 351].

Конфликт – понятие непростое и емкое, имеющее множество дефиниций, но в драматическом произведении он обязателен. Без драматического конфликта не может строиться ни одна пьеса, так как конфликт является основой драматического произведения. Ошибочно считать, что в мировой драматургии есть хорошие примеры бесконфликтных пьес. Например, истолкование чеховских драматических произведений как бездейственных и бесконфликтных не совсем верно. Конфликт в пьесах А.П. Чехова, безусловно, есть, но он внутренний (между личностью и характером). Таким образом, конфликт может меняться, приобретать новые формы, быть скрытым и неявным, но неизменно одно – в драме он обязательно должен присутствовать. Е.В. Давыдова в своей статье пишет: «Осмысление драматического конфликта существенно меняется вместе с развитием драмы. Разные виды конфликтов в разной степени можно обнаружить в любом драматическом произведении, но в зависимости от эпохи, эстетических принципов того или иного направления или течения в искусстве, на первый план, как доминанта, каждый раз выходит тот или иной вид конфликта. Смена течений в искусстве есть постоянная смена типов конфликта. Мы можем выделить несколько этапов смены одного вида конфликта другим на протяжении истории драматургии» [18, 47].

Заключение. Историк казахского театра Рымгали Нургали сформулировал обязательные составляющие драматического произведения: «В любой пьесе мы ищем четкий, социально значимый конфликт, цельную композицию, пронизанную сквозным действием, своеобразные характеры и, конечно же, колоритный, живой, близкий к народному языку» [10, 351]. Таким образом, развитие казахской драматургии идет до сих пор. Перед казахскими драматургами стоят задачи постоянного активного творческого поиска, обогащения идейно-тематического и жанрового разнообразия, усвоения и развития богатства традиций прошлого, постижения новых художественных методов, а также удовлетворения духовно-эстетических требований современного общества. В целом, можно сказать, что на сегодняшний день казахская драматургия уверенно движется в правильном направлении, все больше пополняясь целым рядом замечательных сценических произведений.

Литература

1. Lizunova E.V. Tragedii i komedii // Klassicheskie issledovanija: Mnogotomnik. – Т.18: Hudozhestvennoe masterstvo М.О. Аужезова. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – С. 385-408
2. Sobolev L.S. Literatura, rozhdennaja revoljuciej / Leonid Sobolev // Literaturnaja gazeta. – 1949. – 7 maja. – S. 3

3. Istorija sovetskogo dramatičeskogo teatra: v 6 t. – M.: Nauka, 1966-1971. T. 1: 1917-1920. – 1966. – 407 s.
4. Kundakbaev B.K. Put' teatra. – Alma-Ata: Zhalyln, 1976. – 261 s.
5. Nurgali R. Kazahskaja literatura: koncepcii i zhanry. – Astana: Foliant, 2010. – 504 s.
6. Badyrov K.U. Teatr – moja sud'ba / Per. s kaz. S.i S. Sanbaevyh. – Alma-Ata: Öner, 1987. – 312 s.
7. Nusipzhanova B.N. O chem rasskazhet kazahskij tanec. / Natal'ja Gaponova // Kazahstanskaja pravda. – 2019. – 10 dekabnja. – S. 7
8. Pushkin A.S. Kritika i publicistika. – M.: Direkt-Media, 2015. – 477 s.
9. Poznjakova O.L. Filosofija dramy: frustracija vs. Katarsis / O.L. Poznjakova. – Minsk: RIVSh, 2017. – 105 s.
10. Nurgaliev R. Drevo obnovlenija: tradicii i sovremennyj literaturnyj process. / Per. s kaz. N. Rovenskogo. – Alma-Ata: Zhazushy, 1989. – 368 s.
11. Poznjakova O.L. Deontologičeskaja zadannost' frustracionnoj dramy. / O.L. Poznjakova // Nauchnye trudy respublikanskogo instituta vysshej shkoly. – 2018. – №17. – S. 261-267.
12. Esembekov T.U. Kazahskaja proza i dramatism. Almaty: Fylym, 1997. – 231 s.
13. Filosofskij slovar' / pod red. I. T. Frolova. – 6-e izd., pererab. i dop. – M.: Politizdat, 1991. – 560 s.
14. Il'jasova Sh.B. Akademik R. Nurgali o zhanrovyh istokah tragedii M. Aujezova «Enlik-Kebek» // Nurgalievskie chtenija-H: Nauchnoe soobshhestvo molodyh uchenyh NHI stoletija. – Nur-Sultan: ENU, im.L.N. Gumiljova, 2021. – S. 9-16
15. Əujezov M.O. Uaqyt zhene ədebiet. – Almaty: Zhazushy, 1962. – 415 b.
16. Kabdollov Z. Sez öneri. – Almaty: Mektep, 1976. – 373 b.
17. Chehov A.P. Polnoe sobranie p'es v odnom tome. – M.: Al'fa-kniga, 2017. – 797 s.
18. Davydova E.V. Ponjatje dramatičeskogo konflikta v aktual'nom literaturovedenii // Ural'skij filologičeskij vestnik. – 2015. – №5. – S. 46-54.

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

К.Р. НУРГАЛИ

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ДРАМАТУРГИЯНЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕРІ

Аңдатпа. Аталған мақала қазақ драматургиясының даму мәселелеріне арналған. Мақалада Қазақстан аумағында театр өнерінің қалыптасу тарихы зерттеу нысаны болып табылады. Осы зерттеу аясында тақырып пен жанрды дамытуда сапалы жетістіктерге қол жеткізген қазақ әдебиетінің драмалық шығармалары қарастырылады. Негізгі мақсаты қазақ драматургиясының көркемдік ерекшеліктерін, оның поэтикасын анықтау, сондай-ақ жанрлық-поэтикалық үдеріс дәстүрлерінің мәнін, драмалық шығармалардың стилистикалық ерекшеліктері мен жалпы тақырыбын талдаудан тұрады. Осы мақсатқа жету үшін келесі әдістер қолданылды: талдау, жалпылау, салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи және т. б.

Түйін сөздер: театр, қазақ драматургиясы, театр сыны, пьеса, фольклор.

A.T. ZHUMSAKBAYEV

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

K.R. NURGALI

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

**THE BIRTH OF THE KAZAKH THEATER AND THE PROBLEMS OF
DEVELOPMENT OF NATIONAL DRAMATURGY**

Abstract. This article is devoted to the problems of the development of Kazakh drama. The subject of research in the article is the history of the formation of theatrical art on the territory of Kazakhstan. In the study, the dramatic works of Kazakh literature are considered, which have reached a qualitative breakthrough in the development of topics and genre. The main goal is to determine the artistic features of Kazakh drama, its poetics, as well as to analyze the essence of the traditions of the genre-poetic process, stylistic features and general themes of dramatic works. To achieve this goal, the following methods were used: analysis, generalization, comparative, comparative-historical, etc.

Key words: theater, Kazakh drama, theater criticism, play, folklore.

References

1. Lizunova E.V. Tragedies and Comedies // Classic Studies: Multivolume. – Vol. 18: Artistic skill of M.O. Auezov. – Almaty: «Adebiyat Alemi», 2013. – P. 385-408
2. Sobolev L.S. Literature born of the revolution / Leonid Sobolev // Literary newspaper. – 1949. – May 7. – P. 3
3. History of the Soviet Drama Theater: in 6 volumes. – M.: Nauka, 1966-1971. – Vol. 1: 1917-1920. – 1966. – 407 p.
4. Kundakbaev B.K. The path of the theater. – Alma-Ata: Zhalyln, 1976. – 261 p.
5. Nurgali R. Kazakh literature: concepts and genres. – Astana: Foliant, 2010. – 504 p.
6. Badyrov K.U. Theater is my destiny / Per. with kaz. S. and S. Sanbaev. – Alma-Ata: Oner, 1987. – 312 p.
7. Nusipzhanova B.N. What Kazakh dance will tell you about. / Natalia Gaponova // Kazakhstanskaya Pravda. – 2019. – December 10. – P. 7
8. Pushkin A.S. Criticism and journalism. – M.: Direct-Media, 2015. – 477 p.
9. Poznyakova O.L. Philosophy of Drama: Frustration vs. Catharsis / O. L. Poznyakova. – Minsk: RIVSH, 2017. – 105 p.
10. Nurgaliev R. The tree of renewal: traditions and modern literary process. – Alma-Ata: Zhazushy, 1989. – 368 p.
11. Poznyakova O.L. Deontological predestination of frustration drama. / O.L. Poznyakova // Scientific works of the republican institute of higher education. – 2018. – № 17. – P. 261-267.
12. Esembekov T.U. Kazakh prose and drama. Almaty: Gylym, 1997. – 231 p.
13. Philosophical Dictionary / ed. I. T. Frolova. – 6th ed., rev. and add. – M.: Politizdat, 1991. – 560 p.
14. Ilyasova Sh.B. Academician R. Nurgali on the genre origins of M. Auezov's tragedy «Enlik-Kebek» // Nurgaliev readings-X: Scientific community of young scientists of the XXI century. – Nur-Sultan: ENU, 2021. – P. 9-16
15. Auezov M.O. Time and literature. – Almaty: Zhazushy, 1962. – 415 p.
16. Kabdollov Z. The Art of the Word. – Almaty: Mektep, 1976. – 373 p.
17. Chekhov A.P. Complete collection of plays in one volume. – M.: Alfa-kniga, 2017. – 797 p.
18. Davydova E.V. The concept of dramatic conflict in contemporary literary criticism // Ural philological bulletin. – 2015. – № 5. – P. 46-54.

Информация об авторах (соавторах):

Нұргали Қадіша Рүстембекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Нұргали Қадіша Рүстембековна – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Nurgali Kadisha Rustembekovna – Doctor of Philology, Professor. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Жұмсақбаев Аман Тұрсынғазыұлы – педагогика ғылымдарының магистрі, орыс филология кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Жумсақбаев Аман Турсунгазыевич – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры русской филологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Zhumsakbayev Aman Tursungazyevich – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Russian Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Қ.М. БАЙТАНАСОВА ¹ Ә.М. ТӘЛЕН ² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті ^{1,2}
(e-mail: k.baitanasavo@mail.ru¹, aigerim_makhambetkyzy@mail.ru²)**ҚҰС КИЕСІ: ҮКІНІҢ ӘЛЕМ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОРНЫ**

Аңдатпа. Мақалада үкі лексемасы жан-жақты зерттеледі. Наным-сенімге негізделген фольклорлық элементтер халық жадында мәңгі сақталып, өз құндылығын жоғалтпайды. Табиғаттың бір бөлшегі саналатын құстар, әсіресе, үкі әлем мифінде барынша тұрақталған. Мақалада үкі туралы әлем халықтарының аңыздары, мақал-мәтелдері, наным-сенімдері, жырлары мен дәстүр-жоралғылары жинақталып, бір-бірімен салыстырылады. Аңыздарда үкі туралы оң және теріс көзқарастар орын алған. Бүгінде үкі туралы қалыптасқан наным-сенімдердің пайда болу тарихына баса назар аударылады. Зерттеудегі деректер мифологиядан, халықтық наным-сенімдерден алынады. Сонымен қатар, халық поэзиясы мен мақал-мәтелдері де қолданылады.

Түйін сөздер: фольклор, үкі, миф, аңыз, мақал-мәтел, наным-сенім, үкі көз, үкі жүндеу, үкі тағу, үкіаяқ, үкілі бөрік, халық әдебиеті.

Кіріспе. Қазақ халқының бағзы заманнан бергі негізгі рухани азығы, мәдениеті, әдебиеті, даналығы – ауыз әдебиеті болғандығы мәлім. Фольклор – жазба әдебиеттің іргетасы. Онсыз ешбір елдің әдебиеті кемел болмақ емес. Бүгінгі күні фольклор мәселесінің өзектілігі күннен күнге артып, барған сайын оған деген жан-жақты қызығушылық артуда. Этнография, тарих, тіл білімі, тіпті әдебиет тарихы сияқты гуманитарлық ғылымдардың ешқайсысы фольклорсыз өмір сүре алмайды. Яғни, ол – халықтың сан ғасырлық көркемдік ақыл-ойының жемісі, жазу білмеген тұстағы халықтың көркем тарихы. Фольклор қай замандардың көшінен өтсе де, әрбір кезеңнің жанды эстетикалық құралы ретінде талай уақыт сынынан да, талай ғасырлар асуынан да мүдірмей, шашырамай осы күнге жетіп отыр.

Ертеден қазақ халқының дүниетанымында үкі қасиетті құсқа баланған. Оны халық бойтұмар ретінде қабылдап, ерекше мән берген. Үкі тағу дәстүрінің тамыры тереңде. Белгісіз замандарда қалыптасып, белгісіз наным-сенімнен пайда болған. Бұл дәстүр түркі халқына ғана ортақ қазына десек, қателескен боламыз. Олай дейтініміз, қажыға барған қазақтар еуропалық әйелдердің сауысқан мен үкі қауырсындарын – бас киімдеріне тағып жүргенін көрген. Барлығымыз білетін, Есік обасынан «Алтын адамның» баскиімінде төрт алтын қауырсын қадалғанын, ал онымен бірге табылған заттардың бетінде көп қауырсынды баскиім киген адам басы салынған жүзік болған. Ал ол жүзік Америкада үндіс халықтарының құс қауырсындарын тізіп тағатын бас киіміне ұқсас. Адамдар тайпалық одақ құрып өмір сүрген кездің өзінде-ақ құстардың қасиетін танып, қауырсынын зұлымдықтан қорғану үшін таққан. Қауырсын тағу – мифтік наным бойынша жердегі адамның рухтық болмысының аспан әлемінен байланыста екендігін білдіреді [1, 460]. Әр елдің мифологиясына терең жүгінетін болсақ, үкі жұмбақ пен құпияға толы құсқа жатады. Әлем ертегілері мен аңыздарында үкі көреген кеңесші, айрықша білім иесі ретінде көрінеді

Киелі құс ерте заманнан бері адамдардың наным-сенімдерінде орын алған. Славян халықтары үкіні жер асты байлықтарын қорғаушы деп қабылдайды. Тау-тасқа қашалып салынған үкі бейнесі әлемнің түкпір-түкпірінде кездесетіні тарихтан мәлім. Франциядағы үңгірлердің бірінен қабырғаға қашалған полярлық үкі бейнесі табылған. Сонымен қатар, Франциядағы Лотарингияның тұрмыс құрмаған, жасы келген қыздары тылсым күшке сеніп, орманға барып үкіден болашақ жарын кездестіруді сұраған. Ал христиан дәстүрінде үкіні

өзге жануарларға тән емес күшке ие деп қадырлеген. Сондықтан да үкі сиқыршылар мен бақсылардың ажырамас серігі болған. Үндістанда байлықтың құдайы – Лакшим үкіге отырып ұшып жүреді деген пайым бар. Әсіресе, бенгалдықтар күні бүгінге үйіне дейін ақ түсті кірсе, молшылыққа кенелеміз деп жақсылыққа жорыған. Калифорниялық үндістер үкіні биік ағаштардың қорғаушысы деп құрмет тұтады. Ежелгі майяларда ол биліктің символы саналды. Соғыста ерлігімен көзге түскен әскерлер үкінің қауырсынымен құрметтелген. Үкі қауырсынымен марапаттау – Шыңғыс хан дәуірінде де кездеседі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Дүниежүзілік үкі жобасының жетекшісі Дэвид Джонсон 65 елдің зерттушілерімен бас қосты. Ондағы мақсаты – үкінің құпиясын анықтау. Сонымен қатар, үкі танымы, тарихы, генетикасы, үкі туралы болжамдар мен аңыздар, оның ерекшеліктерін бүге-шүгесіне дейін зерттеу болатын. «Ақылдылық құдайы Афина үкінің көздері жарқын болғаны үшін жақсы көрген» дейді Джонсон. Сонымен бірге, ғалымның мәліметі бойынша, үкілер үлкен зираттарда ұя салғандықтан, кей елдерде үкі «бақытсыздық» және «өлімнің хабаршысы» болып саналады. Батыс ғалымдары үкіні басын 270 градусқа бұра алатын пингвин құысмен теңестіреді. Үкіні бұрыннан білгенмен, терең құпиясы енді ғана зерттеліп жатқанын да жоққа шығармайды. Смитсондық табиғат және табиғи тарих мұражайының палеонтологы Дэвид Дж. Бохаска: «Барлығы үкіні жақсы көреді. Үкілер бір-біріне жомарт бола алады. Тамақтарының бір бөлігін кішкентай үкілерге береді. Бұл жануарлар арасында өте сирек кездесетін құбылыс. Ғалымдар, сонымен қатар, үкілер қажеттіліктерін бір-біріне түрлі дыбыс шығару арқылы жеткізетінін анықтады. Ғалымдар үкілердің қарым-қатынас тілінің құпиясын зерттеуде [2].

Түрік ғалымы Sevda Gülakan Kaman өзінің «Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine» яғни, «Үкі лексемасы және үкіге қатысты нанымдар» еңбегінде үкі туралы әр елдің аңыздарын қағазға түсіреді, бір-бірімен салыстырады. Үкіге қатысты туындаған мақал-мәтелдер, аңыздар, өлеңдер мен наным-сенімдерге тоқталып, оның тұрмыстағы маңызын кеңінен зерттейді. Қазақ ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы да үкінің жылдам көргіштігі қабылетін өзінің «Үкі мен есек» өлеңінде арқау етеді.

Талқылау мен бақылау. Қытай халқы ежелгі уақыттан бері құс пен айдаһарды қасиетті жануар ретінде санаған. Аңыздарда келтірілген мәліметтерге сүйенсек, Қытайдың батыс бөлігіндегі тайпаларда өздерін жоғырыдан құдай жіберген қасиетті құстың ұрпағымыз деп түсінген. Ал түрк халқына ортақ аңыздарда өздерін көк бөрінің ұрпағы санаған. Мұның барлығы адам баласының дүниені танудағы алғашқы көзқарасы болса керек. Тағы бір аңыздарға жүгінсек, ежелгі қытайлар жаңа туған нәрестені, әсіресе, қыздарды құрбандыққа салған. Яғни, үкіге жем еткен. Қытайдың «Гугун» деген ұлттық музейінде қола мен нефриттен жасалған б.э.д 12-18 ғ. жататын алқа бар екен. Алқада үкінің үстіне айдаһардың жоғары өрмелеп бара жатқан кейпі бейнеленген. Қазақта тек төрт түлік малды құрбандыққа шалса, ежелгі қытай бақсылары үкіні құрбандыққа шалған. Қауырсынын тағып, зікір салған. Үкі кейпі бейнеленген әртүрлі заттар ежелгі мүрделерді қазғанда табылған. Ежелгі Қытайда бақилық болған адамдарға бақилық ыдыстар да қойып, о дүниеде ішеді деп үкі кейпіндегі ыдысқа шарап құйып қойған. Бұл үкі адам ұйқысының тыныш болуын қадағалайды және шарапты күзетеді деген нанымнан туған. Бертін замандарда үкіге деген көзқарас өзгерді. Бұрынғыдай қасиетінен айрылды. Енді үкі өлім мен зұлымдықтың символына айналды. Оған себеп, үкі кейпіндегі ыдыстардың мүрделерден табылуы еді. Ежелгі қытайлар үкіні қасиетті құс санап, қайтыс болған адамды үкі кейпіндегі ыдыстармен қоса жерлейтін болса, кейінгі ұрпағы үкі кейпіндегі ыдыстардың жерлеу орындарынан табылғанын жамандыққа балады. Енді олар үшін үкі өлімнің символына айналды. Қытай түсінігінде үкі жас баланың жылағанындай дыбыс шығарады екен. Мұны бақытсыздықтың белгісі деп қабылдады. Ал қазақ түсінігіндн байғыз дейтін құстың дауысы жылаған балаға ұқсайды дейді, сондықтан оны жамандыққа балаған. Ежелде үкі тыныш ұйқының, жаратушының символы болса, бертін келе, ол түсінік өзгеріп, бақытсыздық пен өлімнің символына айналды [3, 40]. Ежелгі мажарлар да үкіні өлімнің символы ретінде қасиетсіз құс деп санады.

Ежелгі Алтай түріктері үкіні: *ükü, baykuş, saman kuş* деп бірнеше атаумен атады. Сонымен бірге үкі түріктерде қырағылықтың белгісі ретінде танылды. Өйткені бақсыларға көмектесе алатын қабылеті бар құстың бірі болды. Зерттеушілер бақсылардың киімдері мен баскиімдерінде үкінің тырнағы бар екенін және баскиімдерінің шетіне екі, тоғыз немесе отыз дана қауырсын тағатынын анықтады. Үкінің қауырсыны адамға ерекше рух, күш береді деп сенген.

Үкінің адам кейпінен құсқа өзгергені жайлы да бірнеше аңыз бар. Ұйғыр аңызы бойынша, өзіне сенімді, білікті дәрігер өзін Құдаймен тең көріпті. Құдайдың қаһарына іліккен дәрігер үкіге айналыпты-мыс. Бұл аңыз бойынша, үкінің “*Cuv! Cuv!*” деп дыбыс шығаруы “Мен Құдайдан биікпін” дегенді білдіреді. Түрікмен аңыздарының бірінде Байұлы (Bayoğlu) деген бір бай адам болыпты. Күндердің бір күнінде ол сұлу да көрікті бір қызға үйленеді. Қызға үйленер алдында «Сенен басқа ешкімге ғашық болмаймын» деп ант қабылдапты. Алайда, өзінің байлығына сенген Байұлы әкесі мен анасын тыңдамай екінші рет үйленіпті. Сол сәтте жігіттің көзі қорқынышты жыртқыш құсқа айналыпты. Содан кейін оның атын Байұлы емес “Baykuş” яғни Үкі деп атап кетіпті. Түрікмен аңыздарында өз халқын қудалайтын сараң би үкіге айналып кетеді. Қарақалпақ аңызында қадірлі бір байдың ұлы мен қызы тілазар болып, әкесінің сөзін тыңдамайды. Уақыт өте келе екеуі де үкіге айналып кетеді. Көріп отырғанымыздай, адамның үкіге айналуына өзін Құдаймен тең көруі, уәдесінде тұрмауы маңызды себеп болып тұр. Бұл қасиеттер діни-этикалық дүниеге қарсы болып есептеледі. Үкі жайлы жағымсыз аңыздар үкінің түнде ұшуы мен сыртқы түріне байланысты туған болса керек деген жорамалдар да бар.

Үкі жайлы жағымды аңыздар да бар. Үкінің түнде ұшатынына байланысты кипр халқында мынадай бір аңыз бар. «*Бір күні алапат су тасқыны болады. Барлық құс жиналып, тасқынның зардаптарын сөз етеді. Сол кезде үкі: «Соңғы су тасқынында да осылай жер беті қирап, ауыр зардаптар болған» дейді. Қаршыға үкінің сөздеріне таңқалады. «Бұрын болған су тасқынын қалайша біледі? Демек, үкі ұзақ өмір сүрсе керек» деп ойлайды да үкіні өлтірмек болып шабуыл жасайды. Бірақ үкі өзінің жылдамдығымен ұшып үлгереді. Қаршыға қайтадан шабуылдай бергенде, күтпеген жерден тасқа соғылып өледі. Сол уақыттан бастап үкі басқа қаршығалар менен кек алады деп күндіз ұшпайтын болыпты».* Үкінің түнде ғана ұшуы осы аңызбен байланыстырылады. Келтірілген аңыздан үкінің тәжірибелі, ақылды құс болғанын аңғаруға болады. Тағы бір аңызда үкінің өте әдемі қыз болғаны айтылады. Үкі аузына бір де бір дәм алмайды екен. Аштықтан өлмесін деп Құдай оған жақсылық жасайды. Содан бері түріктерде «*Baykuşun kısmeti ayağına gelir*» деген атасөз бар. Яғни, күтпеген жерден бақытқа, байлыққа кенелу дегенді білдіреді.

Қазақ, қырғыз, өзбек халықтарында үкінің тырнағы мен қауырсыны балаларды, қыз-келіншектерді бәле-жаладан, зұлым күштерден сақтайды деген наным бар. Қырғыздар босанатын әйелдің бөлмесіне жеңіл босансын деген ниетпен үкінің қауырсынын немесе тарнағын іліп қоятын болған. Тіпті балалы бола алмай жүрген әйелдерге пайдасы тиеді деп бөлмесіне үкі қауырсынын ілген. Үкінің қауырсынын бесікке іліп қою қырғыздармен қатар қазақтарда да кеңінен тараған. Қырғыздарда «*baykuşun yuvasına rastlama*» деген атасөз бар. Яғни үлкен байлыққа кенелу дегенді білдіреді. Қырғыздар да қазақтар секілді үкіні әсемдік үшін пайдаланған.

Әзірбайжан аңызында үкі ақылды және алдын ала хабар жеткізуші құс ретінде көрініс табады. Бір күні пайғамбар барлық тіршілік иесіне өз міндеттерін үлестіреді. Бірақ үкінің қанаты жараланып, жиналысқа кешігіп қалады. Өзіне ешқандай міндет жүктелмегеніне мұңайып отырған кезде, оған сел жаңбыр жауатынын халыққа хабар беру міндетін жүктейді. Бұл аңызда үкі Тәңірдің құсы ретінде өз қызметін орындайды. Қазақы ортада түрлі маңызды істерді шешуде, екі ортаға жылдам жіберілген хат-қағазды үкілі пошта деп атау орын алған. Үкілі пошта атауының тарихы әзірбайжан аңыздарымен тамырлас болса керек.

Түркі халықтарында берілген аңыздарды топшылай келе, үкі адам болмысынан жаралған құс деуге болады. Адамның тәкаппарлығы мен сөзінде тұра алмауының

нәтижесінде үкі пайда болған. Сонымен қатар адамдардың қателігінің жазасы – үкіге айналу яғни үкі, бір жағынан, жаза символы. Екінші жағынан, үкі тәжірибелі, ақылды және хабар жеткізуші қызметіне де ие екенін атап өткен жөн.

Ежелгі грек мифінде зәйтүн ағашы мен үкі қасиетті саналып, құдайға жақын болған. Даналық құдайы Афина үкіні үнемі жанына ертіп жүрген, қарым-қатынастары берік және құдайдың хабаршысы болған. Грек монеталарының бір бетінде Афинаның басы, келесі беті үкі пішінімен безендірілген. Парсы мифологиясында да үкілер мейірімді, сүйкімді құс ретінде танылды.

Түркияның түрлі аймақтарында үкі туралы бір-біріне ұқсамайтын наным-сенімдер бар. Мәселен, Айдын аймағында үкіден өлімнің хабарын жеткізуші деп сескенді. Бір жағынан, үкі мемлекеттік құс лауазымына да ие болған. Ал Балыскесир аймағында үкінің даусы көктемнің жақындағанын және жауын жауатынын алдын ала біліреді. Гиресун аймағында жүкті әйелдің ұл немесе қыз босанатынын үкі арқылы анықтай алған. Конья тұрғындары Жаратушы тарапынан үкілерге күнде кешкісін торғай жіберетініне сенген. Үкінің Коньядағы аты «Қайырлы құс». Манавгат тұрғындары үкінің басын есікке іліп қойған. Олардың сенімі бойынша үкі өлімнің белгісі саналған. Басын кесіп іліп қойса, өлім бізден алыстайды деп ұйғарған.

Түрік поэзиясында үкі қаңырап, қирап жатқан жерді бейнелейді:

Seyrani Düzemedim durna gibi katarım

Viranede baykuş gibi öterim

Ben aşkın narına yanar tüterim.

Hayrettedir tamu nari özüme.

«Viranede baykuş gibi öterim» дегені ойсыраған, құла далада қалған жерде үкі сияқты ән айтамын.

Түрік халық ақыны Ашик Зулали (Âşık Zülali) былай дейді:

Viraneden gelir baykuşun dadı

Kalmamış cihanın neşesi şadı

Saki bade vermez etmiş inadı

Masalar devrilmiş meyler alınmış.

«Viraneden gelir baykuşun dadı» яғни, ойсыраған, құла даладан үкінің күтушісі келеді дейді. Екі өленде де үкі қаңыраған, қираған, қараусыз жерде ән айтушы бейнесінде орын алып тұр. Осы тұрғыда, үкінің қараусыз, бос жерде өмір сүретіні жайлы татар аңыздарында да кездеседі. Ricold de Monte Croce үкіге байланысты мынадай аңыз айтады: «Татарлар өте биік таудың етегінде өмір сүріпті. Сонда аңшылықта жүрген адамдар қоянды көріп, соңынан қуа бастайды. Қоян оларды зәулім бір сарайға әкеледі. Сарай қақпасының үстінде үкі отыр екен. Ал сарайда ешкім көрінбейді. Сол кезден бастап қоян мен үкіні қасиетті деп санап, оларды ерекше құрметтейтін болған». Ал ұйғыр аңыздарында үкі өзін құдаймен тең көргені үшін жазаға тартылғаны туралы айтылған (Толық мәлімет жоғарыда жазылған). Келтірілген аңыздардан үкінің қараусыз жерде жалғыз өмір сүргені – өзін құдаймен тең көргенінен болуы мүмкін. Қазақта «Жалғыздық - Құдайға тән» немесе түріктерде осы іспетті «Yalnızlık Allaha mahsustur» деген ұғым бар.

Түрік халық әдебиетінде мынадай жұмбақ бар:

Dam üstünde kadı gibi

Gözleri var cadı gibi ya da

Fincan gibi gözü var

Acı acı sözü var

Қазақшаға аударатын болсақ «шатырда сот сияқты отырады. Көздері мыстан немесе кесе сияқты. Сөздері сондай ащы». Осылайша, үкіні көзі де, сөзі де өткір, үкім шығарушы ретінде жұмбаққа арқау етеді.

Түрік халық өлеңінде:

Gece sağdım ineği

*Oyaladım göyneği
Sevdiğini alamayan
Gönlü baykuş tüneği*

«Сүйгеніне қол жеткізе алмаған, көңілі үкідей жарым болады» дегенге саяды. Қалауына, арманына қол жеткізе алмауды үкінің бейнесімен беріп тұр.

Дәл сол сияқты:

*Ay vuranda vuranda
Çık da otur kıranda*

Gelir miyim aklına

Gugular (Baykuş) bağıranda

«Ай құлаған кезде, сыртқа шығыңыз. Сенің ойыңа келемін бе, үкілер айқайлағанда». Бұл өлең жолдарында үкі жағымсыз хабарды беруші кейпінде бейнеленген.

Көріп отырғанымыздай, түрік халық өлеңдері мен жұмбақтарында үкі мыстандай тілі ащы, қалауына қол жеткізе алмаған жарым көңілді, жағымсыз хабарды беруші ретінде суреттелген.

Енді үкі туралы мақал-мәтелдерге тоқталып өтейік:

Baykuşun kısmeti ayağına gelir – Үкінің бақыты аяғына келеді. Яғни, бақытқа оңай қол жеткізеді.

Baykuş kustin uyasın Tanrı yasar (Kör kuşun yuvasını Tanrı yapar) – үкінің ұясын Тәңір өзі жасайды.

Bayguşu tüpenlen baynamaz (Baykuşa ateş eden beynamazdır) – үкіге қиянат жасаған – арсыз.

Baykuş çıkarabileceği kemiği utar – үкі кез келген сүйекті жұта алады.

Түрік фольклорында ойсыраған, құла даланың символы ретінде танылады. Орталық Азияда үкі құстың, әсіресе, түнде сайрауын «өлімнен хабар береді» деген түсінік бар. Үкінің даусымен жаман хабардың келетініне сенген халық құтылу үшін оған ет тастаған. Үкі құсының үй түндігіне қонуының өзі «қайғылы хабар» келеді деп болжанған [3, 14].

План Карпин моңғол әйелдерінің басына қауырсын тағатынын айтады. Ricold de Monte Croce айтуынша, белгісіз замандарда үкілер моңғолдарды қиын қыстауда құтқарып қалған. Сол үшін моңғолдар үкіні өлтіріп, қауырсынын эмблема етіп таққан, соның әсерінен үкілер саны күрт азайғанын жазады [4, 247].

Нәтижелер. Өнертанушы Қ. Ахметжан түрік-моңғол тарихына қатысты шығыс миниатюраларында хандар мен сарай қызметкерлері көп қауырсын таққан баскиіммен бейнеленгенін айтады. Яғни, көшпелі халықтарда қауырсынды баскиім киетін адамдарды бейнелеуде қалыптасқан көркемдік канон болғанын білдіреді. Шыңғыс Қаған моңғол империясын құру ісінде ерен еңбек сіңірген серіктерінің ең сенімділеріне «тархан» атағын беріп, оларды «қауырсын тағушылар» деп атаған. Яғни, «тархан» дәрежесімен бірге оларға баскиімге қауырсын тағу құқығы берілген. Тархан дәрежесі хан, патшадан кейінгі екінші лауазым. Қалмақтардың үкіні мұншалықты қастерлеуі – үкінің Шыңғыс ханның өмірін құтқарып қалуымен байланысты болуы мүмкін.

Буряттар үкіні қолда ұстаған. Олардың сенімі бойынша үкі балаларды жамандықтан қорғайды. Ежелгі түріктер үкіні қасиетті Ұмай анамен тең көрген. Өйткені, Ұмай ана секілді үкі де балаларды бәле-жаладан сақтайды деп нанған.

Ерте замандарда шығыста патшалар бастарына матадан жасалған таспа байлаған. Кейін оны металдан жасап, алтын тәж патша әміршілерінің белгісі саналған. Айталық, Алматы маңындағы Қарғалы сайынан табылған алтын тәж. Ол алтын тәжде өсімдік, марал, жолбарыс, қанатты тұлпар, құс, адам болып бірінен-бірі туындап, түрлене өзгеріп жатқан дүниені байқаймыз. Осындай тәждер жұмсақ теріге не матаға бекітіліп, екі ұшына бау тағылып, шашқа, не баскиім сыртына байлануы мүмкін. Бұл мәселені арнайы зерттеген Қ. Ахметжан: «Түрік халықтарының шамандары да Америка үндістерінің көсем-жауынгерлері де қауырсынды осындай тері не мата тасбауға бекітіп, бастарына байлайтынын көреміз.

Бәрінің де басқа киілу әдісі бірдей», – дейді. Ендеше сақтар да қауырсындарды жұмсақ тері не мата немесе оларға алтыннан әшекейлеп соғылған диадема бекітілген тасбауға орнатып, баскиімнің сыртынан киген деп жорамалдауға толық негіз болады. Моңғол ақсүйектері де қауырсын тағылған баскиім киген.

Көшпелі халықтарда ерте заманнан бастап қалыптасқан, өте жоғары лауазымды үстем тап өкілдерінің баскиімінің маңдай тұсына, бөріктің, қалпақтың жиегіне айналдыра құтан, тырна, тауыс, бүркіт, үкі қаурсындарын қадайтыны айтылған. Көшпелілердің тек өзіне тән бұл дәстүр шамамен 13-14 ғасырларға дейін сақталып, кейін бұл салттың ирандық нұсқасы – баскиімнің төбесіне не маңдайына жыға тағумен ауысқан. Бұл дәстүрдің негізінде діни-ырымдық наным жатыр. Өзгермеген күйінде бұл ырымның қалдығы көшпенді түрік халықтарының (тува, алтай, хакас) көне дін өкілдерінің, шамандардың баскиімінде сақталған. Қазақтар арасында бұл дәстүр сақталғанымен, оның сарқыншағын, өзгерген түрін, жас бала, келін, сал-серілердің баскиіміне дулығасына жыға қадауынан байқауға болады.

Ұлттық наным-сенім бойынша, үкінің үлпілдеген қанаты нәрестелерді жын-періден қорғаса, бас киімге тағылғаны – бақыт пен ырыс, ал аспаптарға байланғаны олжаға кенелтеді. Оған Қаз дауысты Қазыбек бидің қалмақтарға айтқан мына сөзі дәлел бола алады: *«Біз қазақ деген мал баққан елміз. Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қаишасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз»*. Олжалы болу үшін найзаға үкі таққан.

Мұсылмандар үкіні киелі құс деп санайды. Ел аузындағы аңызға сүйенсек, Нұх пайғамбарға Қазығұрт тауына қарай жол сілтеген құс үкі деп айтылады. Нұх пайғамбар үкіге *«орман-тоғайдың иесі бол, шаңырақтың киесі бол»* деп бата береді. Үкі пайғамбар батасын алған құс. Үкі – жол көрсетуші құс. *«Халық айтса, қалт айтпайды»* демекші, үкімен байланысты салт-сана, наным-сенімнің негізі бар. Үкі құсының киелі саналатыны бекерге емес. Бұл туралы мәлімет *«Әлдіттен эпосқа дейін»* отбасы хрестоматиясында келтірілген:

Ертеде топан су тартылып, Нұх пайғамбар кеме шалдыратын жер іздейді. Сол кезде әлемдегі асқар таулар:

— *Нұх маған тоқтайды. Адамзат ұрпағы менен қайта таралады, – деп таласыпты.*

Тұран даласындағы Қазығұрт тауы ғана сынықтық көрсетіп:

— *Бұл дәрежеге лайық емеспін. Ұлық Алла орынбасарларын биік тауға тоқтатар, – дейді. Алла Қазығұрттың кішіпейілділігіне риза болып:*

— *Нұх, кемеңі Қазығұртқа қондыр. Тіршілік сол жерден басталсын, – деп әмір береді.*

— *Қазығұрт тауы қайда? – дейді. Ұлық Алла үкі деген құс жаратып:*

— *Мына үкіні қасыңа ал. Оның көзі өткір, түнде көреді. Қазығұртқа баратын жолды сол біледі, – дейді. Үкі Қазығұртқа жеткенше кемеңің алдында жол көрсетіп, ұшып отырады. Нұх Жиддә тауын, сосын Арарат тауын айналып өтеді. Кемеңің желкені көрінгенде таулар балбырап, балқып кетіпті. Сондықтан да олардың жақпарында кемеге ұқсас жартастар түзіліпті.*

Нұх Қазығұрт тауына аман-есен тоқтайды. Үкіге риза болған Нұх пайғамбар: – Орман-тоғайдың иесі бол! Шаңырағымның киесі бол! – деп бата береді [5, 392].

Содан үкіге айрықша кие дариды. Осы эпоста үкі Нұх пайғамбарға жол көрсетсе, Ахмет Байтұрсынұлының *«Есек пен үкі»* деген өлеңінде де үкінің *«жол сілтеуші»*, *«жол көрсеткіш»* атауларын тілге тиек етеді:

Ағаштың арасына сәуле енді.

Үкілер күндіз соқыр, түнде көргіш,

Есекең іс мәнісін білмей ергіш.

Үкіден таң атса да айрылмайды,

Деп ойлап: «Жарықта да жөн сілтегіш».
 Күн шықты, жарық болды дүние жүзі,
 Үкінің бұлдырайды көрмей көзі.
 Өзгеге жөн көрсетіп, бастау түгіл,
 Әлі бар отырарлық жай ғана өзі [6, 384].

Үкінің қасиетті құс екенін зерттеуші Г.Н. Потаниннің жазып алған әңгімесінен тағы да аңғаруға болады. Әңгіменің аты «Әкеміз үкі! Аман бол!» деп аталады. *«Сәмебет өзінің кіші әйелін бойының кішкентайлығына бола және бала таппағаны үшін жақсы көрмейді екен-мыс. Содан запы болған әйел бір күні жапан далаға қашып, әбден жылап, шаршап-шалдығып ұйықтап кетеді екен. Сол уақытта үкі немесе сары үкі ұшып келіп, оның иығына қонып сыбырлап көңілін жұбатады. Содан бір кезде оянады, оянған кезде бойына бала біткенін сезеді де ауылына қайтып келеді. Көп ұзамай екі ұл туады, оның бірінің атын Есағасы, екіншісін Қазыбек деп қояды. Соңғысының тұқымдары әлі күнге дейін әкеміз үкі деп ойлайды. Бүгінгі күнге дейін олардың арасында әлдеқандай себеппен қолға түсіп қалған үкіні иесінен сатып алып бостандыққа қоя беру тәртібі бар. Бір жерде адам қолына түсіп қалған үкіні көрсе, Қазыбек қандай ақша сұраса да беріп босатып алады. Егер бір адамдардың үкіні қинап жатқанын көрсе, міндетті түрде сонымен төбелеседі, «Менің әкемді неге қинап жатырсың?», – деп жазасын береді. Үкіні бостандыққа ұшырып жібергенде, Қазыбек оның соңынан жүріңкіреп, екі алақанын маңдай тұсында қосып, тәжім етеді және «Әкеміз үкі! Аман бол! Құдай берді жақсы қыл! Құдайдың көзі көріп жақсы болдық!» деп тілек айтады. Қазыбек пен Есағасы тұқымдары осы жердегі ең ауқатты адамдар, осы әулеттердің өкілдері өздеріне біткен байлықты жоғарыда баяндалған дәстүрді нақты ұстанғандықтан деп есептейді» [7, 61].*

Әлемге әйгілі қырғыз эпопеясы «Манас» жырында да үкі сөзі кездеседі. Манастың анасы Чыйырды күйеуі Чақып ханға: *«Ұлыңды неге жапан далада жалғыз қалдырдың? Ұлыңнан басқа сенің кімің бар? Мен «Үкі ана» болдым»* дейді. Мұнда үкінің негізгі көрінісі – даналық пен құрбандық. Ұшуды үйренген балапан анасының көзін ояды [8, 10].

Ертеде кейде әйелдер үкінің үлпілдеген шоқ жүнін омырауларына тағып жүрген. Үкінің қыз балалардың баскиіміне тағылуына байланысты аталмыш баскиімдерді үкілі тақия немесе үкілі бөрік деп атау қалыптасқан. Әйел адамдардың үкінің аяғынан жасалатын үкіаяқ деп аталатын тұмар ретінде қолданылған зат болған. Үкіаяқты Үкінің аяғын алтындап немесе күмістеп жасайтын. Ол үшін тұяқтың жоғарғы бөлігіне бағалы асыл тастарды қондырады да, төменгі бөлігін алтынмен аптайды немесе күміспен күптейді. Сосын оның арнайы ілгегінен шынжыр өткізіп баскиімге, кейде түйреуіш арқылы омырауға да қадайтын. Үкіаяқты сәбидің бесігіне де таққан [9, 518].

Дәстүрлі ортаның атақты салдары сәндік үшін сондай-ақ пәле-жаладан сақтайды, бақ әкеледі деп домбыраларын үкілеп, баскиімдеріне Үкі қадаған. Тіпті кейбір серілер қандай баскиім кесе де Үкі қадап жүрген. Мәселен сал-сері Ыбырайдың баскиімге үнемі Үкіні қадап жүруінен оның ел арасында Үкілі Ыбырай деген аты қалыптасқан. Сонымен қатар батырлар түрлі тылсым қорқынышты дүлей күштерден сақтайды деп дулығаларына Үкі қадаған. Он бес жасынан бастап ақындық жолға бой ұра бастаған Мәшһүр Жүсіп Мұса Шорманұлының ауылына қонақ болып барады. Кішкене баланың өнеріне тәнті болған Мұса баланың әкесіне: *«Сопы, мұнан былай мына балаңның бас киіміне үкі тақтырып қойыңыз. Көз-тілге шет болмасын! Бұл өз заманында халыққа Мәшһүр болатын бала!»* – деген жолдар сөзімізге анық дәйек бола алады.

Үкінің қауырсыны мен жүнін кәдеге жарату үшін оны арнайы аулайтын. Кейде ұядағы балапандары есейіп қалған кезде үлпілдек жүндерін алатын. Үкінің қауырсынынан бөлек денесіндегі жүні екіге бөлінеді. Халық арасында оның бауыр жүнін ұлпа ал балақ жүнін қара қасқа деп атау қалыптасқан. Үкіні ұстағанда аталмыш екі бөліктегі жүндерін де жұлып алады. Мұны үкі жүндеу деп атайды. Ертеректе жүнделетін үкіні мініс атымен бағалаған. Тіпті үкіні ұстап жүндеген ауылдан арнайы олжа сұрайтын ғұрып болған.

Үкінің түнде көргіштігі, жылдам ұшуы, көзінің бақырайып, қабағы қалың болуы, сондай-ақ оның жоғарыда айтылған қасиеттерінен өлең-жырларда метафора ретінде қолданылған. Мәселен, «Талайлы құл мен Әйім қыз» дастанында алып тұлғалы батырды үкіге теңеген сөз орамдары төмендегідей:

Ер екен піл аяқты, алып күшті

Тұлғасы дәу қараның жан шошырлық.

Үкі көз, қалың қабақ, үсті түк-түк [10, 304].

Қазақы ортада бәйгеге шабатын жүйрік аттардың кекіліне тіл-көз тимесін деп үкі қадап қоятын болған. Өйткені кейбір жүйріктер көпшіліктің ортасына келгенде тіл-көз тиіп бәйгеге шаба алмай қалатын. Мұндай үкі таққан аттарды үкілі-тұмарлы ат деп атау қалыптасқан. Мәселен, М.Әуезовтің «Абай жолында» кездесетін: *нағашылар бәйгеге қосқалы бір баран, екі қылаң жүйріктерін әкелті. Құйрық-жалы сүзулі, үстеріне бала мінгізген, үкілі-тұмарлы аттар оқшау байланды,* – деп келетін жолдар осы жайтты аңғартса керек. Үкі қауырсынын түйенің ботасының ноқтасына немесе төбесіне тағатын. Мұндай боталарды үкілі бота деп атайды. Өйткені түйенің ботасы көп жағдайда әлсіз болатындықтан тіл-көз көбірек тиетін.

Дәстүрлі ортадағы құдандаласу ғұрпында үкі белгілі бір қызмет атқарып қалыңдық жағына күйеу жігіт тарапынан берілетін кәделердің бірі ретінде жүрген. Мәселен, ұл мен қыз үйлену жасына жеткенде күйеу жігіт жағы қалыңдықтың баскиіміне үкі тағатын. Аталмыш ғұрып үкі тағу деп аталады. Бұл үкі қалыңдықты тіл-көз бен сұқтан сақтасын деген тілек пен айттырылған, басы бос емес дегенді де білдірген. Үкі тағылған күннен бастап қызды үкілі қыз деп атап, оған басқалар көз салмайтын болған. Осылайша қасиетті деп танылып, қорғаныш қызметін атқарумен қатар үкінің некелесу ғұрпында да ерекше рөлі болған [11, 609]

Бойға тағылатын үкі, алқа, тұмар секілді әшекей заттар әуелгі мағынасында адалдықтың, бой тазалығының куәсі болған.

«Сарының басы сары дала үкі-ау,

Суыққа шығар бозбала үкі-ау,

Үйде туып, түзде өскен, үкі-ау,

Күні де құрысын қыз бала үкі-ау».

Қайырмадағы «үкі-ау» деген редиқтің атқаратын семантикалық қызметі ұзатылатын қыздың пәктігін діттеу, салт жыры арқылы осыны халыққа жариялау болып табылады. «Үкідей ұшу», «үкідей көзі жарқылдау», «үкідей желкілдеу», «үкідей бұлғандау» деген фразеологизмдер мен теңеулер қалыптасқан [12, 87].

Сонымен қатар үкі омонимдік қызмет те атқарады. Үкі деген қыста көлдің, өзеннің мұзын ойып жасаған суатты айтады екен. Мына өлең жолдары:

Алты адам ақ тон киген айдын

Мұзда, оқушым, тұр ап-айқын алдыңызда

Үкіні алдын ала ойып қойған

Айдыннан алдын ала аларын кеп салды жазға [13, 367].

Ертедегі көшпелі халықтар сүйікті аттарының құйрығына үкі тағып, жал-құйрығын тарап, үйірге жіберген. Оларды киелі деп санаған. Қалмақтар мұндай аттарын – сәтер, қырғыздар – туа, алтай халықтары – ыдық, ыйық деп атаған. Ислам діні тараған аймақтарда атқа тұмар да таққан. «Әуілдектегі», «Көкбесті де осындай үкі-тұмармен безендірілген киелі жылқы тәрізді» [14, 205], – деген жолдар осының дәлелі болса керек.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, үкі қауырсынын тағу дәстүрінің тамыры сақ, ғұн тайпаларынан бастау алып, бүгінге дейін жалғасып келеді. Дегенмен, әр халықтың өзіндік дүниетанымына байланысты қолданылу аясы да бірдей емес. Түркі халықтарында үкі бәле-жаладан сақтайтын қасиетті құс деп танылса, көрші қытай халқы өлім мен жауыздықтың белгісі деп түсінді. Қазақтардың халықтық дәстүрінде үкінің ғұрыптық қолданысының түрі – көз тиюден, қауіп-қатерден, зиянды рухтардан сақтану үшін әртүрлі заттарға үкінің

қауырсынын тағу. Үкі қауырсыны мен үлпілдек жүні қасиетті деп танылған құс. Оның қауырсыны тіл-көзден, пәле-жаладан сақтайды деп саналды. Аталмыш түсініктердің қалыптасуы оның қауырсынындағы бедер Құран сөздері деген пікірден туындаса керек. Қазақы ортада үкінің қауырсыны мен үлпілдек жүні сәбидің бесігіне, тақиясына жын-шайтаннан сақтайды деп тағылатын. Сонымен қатар үкіні жалпы жамандықтан сақтайды, тіл мен сұқ жоламайды деп жас келіннің сәукелесі мен қыздардың баскиіміне де қадайтын.

Әдебиеттер

1. Өмірбекова М.Ш. Қазақ ұлттық киімінің лексикасы. – Алматы: Дәуір, 2015. – 465 б.
2. <https://www.sabah.com.tr/newyorktimes/2013/03/11/bilim-insanlari-baykuslarin-gizemli-dunyasini-cozuyor>
3. XXXII научная конференция, Общество и государство в Китае. – Москва: Восточная литература, 2002. – 366 с.
4. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2019, Serkan KÖSE/ TÜRK KÜLTÜRÜNDE BAYKUŞ
5. Jean-Poul Roux. *Türklerin ve moğollarin eski dini*. – Istanbul: Payot, 2002. – 467s.
6. Әлдиен эпосқа дейін: отбасы хрестоматиясы/ жоба авт. С. Керімбай; құраст.: Б. Бопайұлы, М. Төлеген, Ә. Нәби. – 6-бас., өңд., толықт. – Алматы, 2020. – 392 бет
7. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. I: –384 б.
8. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлер жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: Салон, 2012. – 736 б.
9. Gülakan Kaman, S. (2015). “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 10, Sayı: 8, ss. 1137-1154.
10. Потанин Г.Н. Избранные сочинения в трех томах. – Павлодар: НПФ «ЭКО», Том 3. (Труды по истории, этнографии и фольклору), 2005. 60-61 б.
11. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. Т. 22: Ғашықтық дастандар. – 2005. – 304 бет, суретті.
12. Сәбетқазы А. Инжу-Маржан секілді. – Алматы: 2011. – 349 б.
13. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі – Алматы: 1961. – 435 б.
14. Қазақ халқының ұлттық киімдері. – Алматы: 2007. –384 б.

Қ.М. БАЙТАНАСОВА

Евразийский национальный университет, Нур-Султан, Казахстан

А.М. ТАЛЕН

Евразийский национальный университет, Нур-Султан, Казахстан

СВЯТЫНЯ ПТИЦЫ: МЕСТО СОВЫ В МИРОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. Фольклорные элементы, основанные на суевериях, навсегда останутся в памяти народа и не потеряют своей ценности. Птицы, являющиеся частью природы, особенно совы, наиболее устойчивы в мифе мира. В статье всесторонне исследуется характер совы, собраны и сопоставлены легенды, пословицы, поверья, песни и предания народов мира о сове. В легендах народов мира есть положительные и отрицательные мнения о сове. То, что сегодня акцент на истории формирования представлений о сове обусловлен тем, что эта птица по-разному встречается в фольклоре многих стран. Статья основана на мифах, пословицах, поговорках и поговорках народных верований, а также на примерах народной поэзии.

Ключевые слова: фольклор, сова, суеверие, совиные глаза, «үкіаяк» «үкі жөндеу», миф, легенда, пословицы, народная литература.

K.M. BAITANASOVA

Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

A.M. TALEN

Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

THE SHRINE OF THE BIRD: THE PLACE OF THE OWL IN WORLD FOLKLORE

Annotation. Folklore elements based on superstition will forever remain in the memory of the people and will not lose their value. Birds that are part of nature, especially owls, are the most resilient in the myth of the world. The article comprehensively explores the nature of the owl, collected and compared legends, proverbs, beliefs, songs and traditions of the peoples of the world about the owl. In the legends of the peoples of the world, there are positive and negative opinions about the owl. The fact that today the emphasis on the history of the formation of ideas about the owl is due to the fact that this bird is found in different ways in the folklore of many countries. The article is based on myths, proverbs, sayings and sayings of popular beliefs, as well as examples of folk poetry.

Key words: folklore, owl, myth, proverbs, folk literature, legend, superstition, owl eyes

References

1. Ömirbekova M.Ş. Qazaq ultiq kiuiniñ leksikasy. – Almaty: Däur, 2015. – 465 b.
2. <https://www.sabah.com.tr/newyorktimes/2013/03/11/bilim-insanlari-baykuslarin-gizemli-dunyasini-cozuyor>
3. HHHH nauchnaia konferensia, Obşestvo i gosudarstvo v Kitae. – Moskva: Vostochnaia literatura, 2002. – 366 c.
4. Kültür Araştırmaları Dergisi, 2019, Serkan KÖSE/ TÜRK KÜLTÜRÜNDE BAYKUŞ.
5. Jean-Poul Roux. Türklerin ve moğolların eski dini. – Istanbul: Payot, 2002. – 467s.
6. Äldiden eposqa dein: otbasy hrestomatiasy/ joba avt. S. Kerımbai; qürast.: B. Bopaiüly, M. Tölegen, Ä. Näbi. – 6-bas., öñd., tolyqt. – Almaty, 2020. – 392 b.
7. Baitürsynüly A. Alty tomdyq şyğarmalar jinağy. – Almaty: «El-şejire», – 2013. T. I: –384 b.
8. Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürler jüiesi. Ensiklopedia. – Almaty: Salon, 2012. – 736 b.
9. Gülakan Kaman, S. (2015). “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt: 10, Sayı: 8. S. 1137-1154.
10. Potanin G.N. İzbrannye sochinenia v treh tomah. – Pavlodar: NPF “EKO”, Tom 3. (Trudy po istorii, etnografii i fõkloru), 2005. – 60-61 b.
11. Babalar sözi. Jüz tomdyq.—Astana: «Foliant», 2005. T. 22: Ğaşyqyq dastandar. – 2005. – 304 bet, suretti.
12. Säbetqazy A. Inju-Marjan sekildi. -Almaty: 2011. – 349 b.
13. Qazaq tılıniñ tüsındırme sözdıgı – Almaty: 1961. – 435 b.
14. Qazaq halqynyñ ultiq kiuıderı. –Almaty: 2007. – 384 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Байтанасова Қарлығаш Медетқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Байтанасова Қарлығаш Медетовна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан.

Baitanasova Karlygash Medetovna – candidate of philological sciences, dosent of the of Eurasian Humanitarian Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Тәлен Әйгерім Махамбетқызы – «Әдебиеттану» мамандығының докторанты, Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Тәлен Айгерім Махамбетовна – докторант по специальности «Литературоведение», Евразийский национальный университет, Нур-Султан, Казахстан.

Talen Aigerim Makhambetovna – doctoral student in the specialty "Literary criticism", Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ САРЫН

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтар әдебиетінің ұлы ойшылдары Н. Ганжауи, Ә.Науаи, А.Құнанбайұлының шығармаларындағы дидактикалық сарындар қарастырылған. Ақындардың оқуға, жан-жақты білім алу және ақыл-ойды дамыту, адамгершілік қасиеттерді бойға сіңіру мәселелері салыстырыла отырып, талданады. Қоғамды жас ұрпақты еңбексүйгіштік, гуманизм, отансүйгіштік, мейірімділік, шыншылдық, әділдік, адалдық сияқты адамгершілік қасиеттермен тәрбиелеуге бағытталған ғибратты ғазалдары, философиялық ойлары айқындалады. Дидактикалық жанрға жататын ғылыми, философиялық, моральдық, діни идеяларды және уағыз, ғибрат ойларды білдіретін шығармаларда көркем сурет пен бейнелеуден гөрі байлам, пікір, тұжырым, өсиет, уағыз, насихат басым болатындығына назар аударылады. Сондай-ақ, азірбайжан, өзбек халқының мемлекет қайраткері, әрі кемеңгер ойшылдары Н.Ганжауи мен Ә.Науаиді қазақ поэзиясының шыңы, данышпан ақын Абай Құнанбаев өзіне ұстаз ретінде танып, олардың інжу-маржандарынан рухани нәр алғандығы айтылады. Қазақ әдебиетінде Абайдың «Қарасөздері» мен поэмалары шығыстық дидактикалық шығармалардың дәстүрлі жалғасы екендігі мысалдармен дәлелденеді.

Түйін сөздер: отансүйгіштік, мейірімділік, мейірімділік, шыншылдық, әділеттілік, адалдық, дидактикалық сарын, поэзия.

Кіріспе. V-VIII ғасырдың өзінде-ақ тасқа қашалып жазылған жазуларымен белгілі болған түркі халықтарының әдебиеті де, мәдениеті де ертеден дамығандығын айғақтайды. Орта Азия жерінде мекендеген түркі халықтары шығармаларының мәні мен мазмұнынан саналы адам болу, надандықтан қашу, ел қорғау, ел болу сияқты ортақ сарындарды байқаймыз.

V-VIII ғасырды қамтитын Орхон-Енисей жазба ескерткіштері, XII ғасыр туындылары Ахмет Йүгнекидің «Ақиқат сыйы», Ахмет Иасауидің «Диуани хикмет», XIV ғасырға жататын «Оғызнама», X-XVII ғасырдың туындысы Махмұт Қашқаридың «Диуани луғат ат түрк» сөздігінде әдебиеттің дидактикалық жанрына жатқызамыз. «Дидактикалық әдебиет (грек. didaktikos – үйретуші, оқытушы) – ғылыми философиялық, моральдық, діни идеяларды, уағыз, ғибрат ойларды білдіретін шығармалар [1]. Дидактикалық әдебиетте көркем бейнелеуден гөрі байламға пікір мен тұжырымға, ой мен идеяны әсерлі жеткізуге ерекше мән беріледі.

Ертедегі дидактикалық шығармаларда оқырмандарға жақсылықты насихаттау, ғибрат, өсиет айту, діни уағыздар айту арқылы ой салу идеялары аңғарылады. Дидактикалық шығармаларда адам бойындағы кішіпейілділік, имандылық, адамгершілік қасиеттер талданып, оған қарама-қарсы мақтаншақтық, бейшаралық, надандықтың зиянды жақтары талданады.

Көне шығыс әдебиетінде де дидактика жанры ертеден қалыптасқан деуге болады. Шығыс жұлдыздары: Омар һаям рубайлары, Сағди, Жәми, Руми, Низами, Фирдоуси, Науаи дастандарының ой-тұжырымдарынан кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне әсер ететін гуманистік идеяларды байқауға болады. Олардың ғибратты шығармаларының танымдық, тәрбиелік маңызы зор. Бір-біріне шығармашылық тұрғыда әсер еткен, түркі жұрты ойшылдарының мақсаты бір, идеялары үндес.

Қазақтың белгілі ақыны Абай Құнанбайұлы Семейдегі Ахмет-Риза медресесінде оқып

жүргенде шығыс ақындарының шығармашылығына ден қойған. 14 жастағы Абай Фзули, Шәмси, Сәйхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Хожа Хафиз сияқты ұлы тұлғаларға арнап өлеңде шығарады. Ол өлеңінен жас Абайдың оларды үлгі тұтқаны, оларға еліктегені байқалады. «Абай алғаш ақындыққа бой ұрған кезінен бастап, Шығыс ақындарының өлең – жырларын көп қызықтағаны, кейінірек өнерде тың жаңа өріс іздеген тұсында орыс классиктерінің, Еуропа ақындарының да шығармаларынан мол әсер алғаны талассыз» [2].

Жасынан өлеңге әуес Абай өз шығармашылығында өмір сүрген дәуірінің бейнесін ашып береді. Әрбір шығармасында саналы қоғам қалыптастыру үшін, адамның өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігі, адамгершілік қасиеттерді бойға сіңіру жолдарын көрсетіп береді. Ал, Абай үлгі тұтқан Әлішер Науаи 1441-1501 жылдары өмір сүрген өзбек халқының ұлы ақыны. «Науаи есімі әлемдік әдебиет пен мәдениет тарихында Гомер мен Данте, Рудаки мен Фирдауси, Низами мен Шота Рустафели, Сағди мен Жәми, Шекспир мен Бальзак, Пушкин мен Толстой сияқты ұлы сөз зергерлерінің есімдерімен қатар тұрады» [3, 123]. Ә.Науаи өз шығармаларын парсы тілінде жазған екен. Ақынды әлемге танытқан «Хамса» еңбегі еді. Хамса – бес дастаннан тұрады. Әрбір дастанның астарында адам бойындағы нашар қасиеттер: екіжүзділік, сатқындық, қоғамдағы ұрлық, жағымпаздық т.б. теріс пиғылдар сыналған. Тәрбиелік мәні зор сөздерін оның дидактикалық сарындағы афоризмдерінен, өсиет-кеңестерінен де көре аламыз. «Ә.Науаидың дастандары махаббат тақырыптарымен қатар, достық, табиғат, қоғам, адам мен оның міндеттері туралы философиялық ойлармен көмкерілген. Сонымен бірге, Науаи ғазалдарында қоғамның кері тұстарын, яғни, дін басылардың екіжүзділігін, феодалдардың қатыгездігі мен ашкөздігін, билік басындағылардың халықтың мұң-мұқтажын ойламауын астарлы түрде шебер әшкерелеп жазады» [4, 56].

Өз шығармаларында дидактикалық-философиялық ойды анық беретін белгілі Әзірбайжанның ұлы ақыны – Низами Гәнжауи. Ол 1141 -1209 жылдар аралығында өмір сүрген ойшыл. Жасынан алғыр Низами зеректігінің арқасында ерте жан-жақты білім алып, өзі де өлең жазумен айналысады. Оның атақты Хұсрау-Шырын, «Сырлар қазынасы», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Жеті ару», «Ескендір наме» дастандары қандай жағдай болмасын әрбір адам ізгіліктен таймау қажеттілігін баса айтып отырады. Аты аталған түркі халықтары әдебиетінің көрнекті өкілдері Низами Гәнжауи, Әлішер Науаи, Абай Құнанбайұлының ұстанған моральдық принциптері бір-бірін толықтырып отыратынын байқауға болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Түркі тілдес халықтарға: қазақтар, қырғыздар, әзірбайжандар, қарақалпақтар, түрікмендер, өзбектер, түріктер, ұйғырлар, башқұрттар, татарлар, т.б. Орта Азияны мекендеген түркі жұрты жатады. Әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері, тарихы бір-біріне ұқсас келетін түркі тілдес халықтардың әдебиеті мен мәдениеті дамып, жекелеген тұлғалары «Түркі халықтары әдебиетін» қалыптастырды. Түркі халықтарының ғана емес, біз қарастырғалы отырған әлем әдебиетінің алтын қорына кірген белгілі ақындар: А. Құнанбайұлы, Н. Гәнжауи, Ә. Науаи шығармашылықпен айналысып қана қоймай, ел тағдырына, ел мүддесін қорғау ісіне араласты. Аталған ақындардың шығармашылық байланысы, сабақтастығы туралы қазақ ғалымдарының ғылыми-зерттеу еңбектері бар. Мәселен, жазушы, академик М. Әуезовтің «Әлішер Науаи» зерттеу мақаласында Абай мен Науаи шығармаларын салыстыра келе, «тілдері түсінікті болған соң Низами, Науаи Абайға әсер етті» [5, 78] дейді. «Тілдері түсінікті» дегені, Абай жастайынан парсы тілін, шағатай тілін білгендіктен, шығыс классиктерінің шығармаларымен жете таныс болған. «Шағатай тілі (چغتای – жағатой; ұйғ. چاغاتاي – чағатай; өз. چىغاتوي – chig‘atoy) – бір кездері Орталық Азияда кең таралған, қазір өлі тілге айналған түркі тілі. «Шағатай» сөзі Шағатай ұлысының атынан келіп шыққан. Шағатай хандығы Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатай ханның атымен аталған. Осы тілде сөйлеген көптеген Шағатай түріктері мен татарлар өздерін Шағатайдың ұрпақтарына жатқызған» [6]. Шағатай тілі қолданыста болмағанымен, сол тілдегі көне жазбаларды түсіну үшін тіл ғылымында арнайы зерттеулер жүргізілді. «Орта Азия түркі тілдерінің екінші кезеңін құрайтын Шағатай тілі, шығыс түркі тілдерінің XV-ғасырдан XX-ғасырдың алғашқы жылдарына дейін қолданылған жазба тілі болды. Әлішер

Науаи қайтыс болғаннан кейін, әдетте оның шығармаларын түсіну үшін, Ислам әлемінің түкпір-түкпірінен көптеген сөздіктер жазыла бастады. Шағатай сөздіктері Орта Азия, Иран, Үндістан және Анадолы қазіргі Түркия жерлерінде жазылды. Сондай-ақ шағатай тілі – түркі лексикографиясының мектебін қалыптастырды» [7, 15]. Түркітанушы ғалым, М.Мелиоранский «Турецкие диалекты и литература» [8, 79] еңбегінде түркі тілдерінің шығу тегі, тарихы, жалпы грамматикасына, диалектілік ерешеліктеріне назар аудартады.

Жалпы, қазақ-өзбек – әзірбайжан әдеби байланысы контекстінде Абай мен Науаи, Абай мен Низами есімдері қатар аталатыны байқалады. Мәселен, әдебиеттанушы Р.Бердібайдың «Науаи мен Абай» [9, 65] атты зерттеу мақаласында Абай поэзиясының Науаи шығармаларымен байланысы, үндестігі талданған. Түркі халықтар әдебиетін зерттеуші Қ. Сейдановтың «Абай және Орта Азия әдебиеті» [10, 56] атты ғылыми зерттеу еңбегінде Ө. Науаимен қатар Абай Құнанбайұлы шығармашылығының туысқан халықтар әдебиетіне ықпалы, түркі халықтары әдебиетінің даму бағыты жан-жақты қарастырылған. Қазіргі кезеңде де Абай шығармашылығын түркі халықтар шығармашылығымен салыстыра зерттеу дәстүрі жалғасып келеді. Әзірбайжан ақыны Низами Ганжауи шығармашылығы шығыстанушы Ө. Күмісбаевтың «Шығыс шайырлары» [11, 56]. Абайтанушы М. Мырзахметовтің «Абай және Шығыс» [12, 113] еңбектерінде белгілі ақындардың туындылары тарихи-мәдени аспектіде қарастырылып қана қоймай, түркі әдебиетіндегі шығыстық сарын талданады. Байқап отырғанымыздай, қазақ әдебиеттануында түркі халықтар әдебиеті Абай есімімен байланыстырыла қарастырылатынын көруге болады. Әдебиеттанушы А. Сейітова «Абай мен Низами поэмаларындағы Ескендір бейнесі» [13, 45] тақырыбында салыстырмалы зерттеу жүргізуі, әлі де түркі халықтары әдебиетіндегі компаративистік тұрғыда талдау әдісі өзекті екендігін білдіреді.

Түркі әдебиетін зерттеушілер Ө. Қоңыратбаев пен Т. Қоңыратбаев Х–ХV ғасырлардағы Қазақстан және Орта Азия мәдениетінің сабақтастығын қарастыра отырып, Абай Құнанбайұлы, Н. Ганжауи мен Ө. Науаидің шығармаларындағы көне заман келбетін көрсете отырып, туындылары реализм әдісіне жататындығын дәлелдейді. Олардың шығармаларындағы ортақ сарындарды айқындай келе, түркі халықтарының туыстық жақындығын айқындайды. Біздің мақсатымыз аты аталған ақындардың шығармаларындағы дидактикалық ортақ сарындарды салыстырмалы-салғастырмалы тарихи әдіс арқылы қарастыру.

Талқылау мен бақылау. Низами Ганжауимен Әлішер Науаи орта ғасыр мәдениетінің гүлденген кезеңі – ХV ғасырда, Абай Құнанбайұлы ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында феодалдық заманда өмір сүрді. «Абай өмір сүрген заман ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ елінің тұрмысын, қоғамдағы рушылдық, кедейлердің ауыр тұрмысы, байларға қызмет етіп жүрген жалшылардың өмірі, адам еңбегін қанайтын әділетсіз феодалдар, рулар арасындағы бітіспес жер дауы, мал дауының өршіп тұрған тұсы еді» [14, 124]. Екі ғасырдың тарихи кезеңдері, саяси жағдайы екі түрлі болса да, ақындардың ұстанымы, қарапайым халыққа көзқарастарын, жалпы арман-мақсаттарында ұқсастықтарын байқаймыз.

Әзірбайжан ақыны Низами Ганжауи Әзірбайжанның Ганжа қаласында дүниеге келген. Негізінен шығармаларын парсы тілінде жазған. «ХІ-ХІІ ғасырларда Тұран, Иран, Кавказ жеріндегі хандықтар ұсақтап, олардың тақ үшін жауласуы, ел талау әрекеттері күшейеді. Соғыс шығындары еңбекші елге ауыр тиеді. Әйел басында еркіндік болмайды. Халықтың ауыр халін жырлаған ақындарды әзірбайжан хандары зынданға тастап өлтіреді. Дәл осындай тарихи кезеңде хандар билігін батыл сынап, халыққа болысқан, өзінің «Хамса» (Бес дастан) жырлары арқылы әділет, еркіндік, адамгершілік идеясын жақтаған ақындардың бірі – Низами» [15, 48]. Бес хамсасы: «Жүрек қазынасы», «Жеті сұлу», «Ләйлі-Мәжнүн», «Хұсрау-Шырын», «Ескендірнама» деп аталынады. Ақынның қай шығармасында болсын адамның ар-ұжданы басты мотив деуге болады.

Низамидің шығармалары көбінесе аңызға құрылған, халық ауыз әдебиетінің элементтерінен тұрады. «Жүрек қазынасы» [16, 78] дастанында өзіне бағынышты халыққа жаны ашымайтын, зорлық-зомбылық көрсететін ханның ісін мысал арқылы көрсетіп, әділетті хан болу керектігін тұспалдап жеткізеді. Шығармадағы басты кейіпкер – Наушараун хан. Өзінің уәзірімен аң аулап жүрген хан өзара шұрқырасып отырған екі құсты көреді. Уәзірінен құстар не туралы сөйлесіп отырғанын сұрайды. Уәзірі екі құстың бір-бірімен құда болып отырғанын, қалың мал есебіне қыз берушілер елі мекен ететін шағын ауыл сұрағандығын, қыз алушы келісімін бере отырып, Наушараун хан кезі келгенде қыстақтарды (ауыл, елді мекен) қирататынын ескертіп отыр дейді. Өзінің кемшілігін түсінген хан, осыдан кейін еліне әділ қарап, зорлық-зомбылық жасағанын қойыпты дейді. Низамидің бұл шығармасын ел басшыларына ой салатын, мәні зор туынды деуге болады. Низамидің қай шығармасын алып қарасақ та, билік басындағы патшаларға, хандарға ғибратты ой салады. «Хұсрау-Шырын» мен «Ләйлі-Мәжнүн» дастандарында екі жастың махаббатын көрсете отырып, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті ашып көрсетеді. Сондай-ақ, әділетті патша және әділетсіз патша образдарын ашып береді. «Хұсрау – Шырын» дастанының басты кейіпкерлері Шырын мен Хұсрау ғашық жандар ғана емес, екеуі де екі елдің патшасы. Шырын әділетті патша, халық қамқоршысы. Ол Хұсрауды да әділетті патша болуға бейімдейді. Яғни, «Шырын өз елінде ғана емес, сүйген жігіті Хұсраудың мемлекетінде де әділдік пен тыныштық, дәулетті, тұрмыс – тіршілік орнатуға барынша күш салады». Низами Шырын образы арқылы мемлекетті қашанда әділ жандар басқаруы керек деген ойды айтады. Низами шығармаларын үгіт-насихатқа құрылған дидактикалық поэзияға жатқызамыз. Жалпы, дидактикалық мазмұндағы шығармалар гуманистік сарынға құрылады. Бұл тұрғыдан алғанда, Ө. Науаи мен Абай туындыларын дидактикалық поэзия үлгілеріне жатқызамыз.

«Әлішер Науаи мен Абай Құнанбайұлы да әділет пен адамгершілікті, пәк сезім мен таза махаббатты, адалдықты, азаматтықты өз шығармаларында дәріптеп, барлық ой-түйіндерін ақ қағазға түсіруді басты мақсат етеді. Жауыздыққа, зорлық-зомбылыққа тікелей қарсы шығып, достық пен ынтымақ, бірлікке, теңдікке айрықша мән береді» [10, 62]. Олардың мақсаты халқының көзін ашып, білім алуға шақырады. Әр шығармаларында мейлі өмір, қоғам жайлы болсын астарында халықты адамгершілікке, адалдық пен әділеттікке үндейді.

«Әлішер Науаи – ортағасырлық қоғамды терең сынаған үлкен реалист, гуманист ақын» [4, 78].

Науаи өмір сүрген кезең Орта Азияда хандық биліктің күшейіп тұрған кезі еді. Науаи сарай ақыны болудан бас тартып, Низамиге еліктеп «хамса» жазды». Хамсаларының сюжетін Низамиден алғанымен жаңа идеямен дидактикалық сарында жазып шығады. Хамсалары: «Фархад-Шырын», «Ләйлі – Мәжнүн», «Ескендір қақпасы», «Жеті ару», «Сырлар қазынасы» деп аталынады. Бұл шығармаларында Науаи өз заманындағы әділетсіздікті сынайды. Әсіресе, Ө. Науаи мен Абайдың шығармаларында елді басқарудағы әділетсіздіктер сатира тілімен айтылады.

Ө. Науаи ақындықпен ғана айналыспай, Астрабад қаласындағы Гүлстан провинциясының орталық қаласы Горганда басшылық жасайды. Қала мәдениетін көтеріп, халықтың тұрмысын жақсарту үшін еңбек етеді. Жастардың білім алуы үшін медреселер, мектептер салдырады. Мешіттер мен емханалар санын көбейтеді. Хорасанның астанасы Герат қаласында мүсіншілер, суретшілерді, жұмылдырып қаланы көркейтті. Ғалымдарды жинап, Герат кітапханасын қалыптастыруға үлес қосты. Абай Құнанбайұлы да 1872-1874 жылдары қазақ даласындағы Тобықты болысына, 1876-1878 жылдары Қоңыр - Көкше елінде болыстық қызмет атқарады. Абайға болыс болу оңай болмады, себебі, 11 рудан тарайтын халықтың ұйымшылдығы әлсіз еді. (Ру дегеніміз арғы тегі бір атадан тарайтын туыстар). Әркім өз туысын билікке қоюға таласады. «Әр рудан қосылған болыстық ішінде түрлі талас-тартыстар да шығып, ұрлық, барымта көбейіп, бір-бірінің үстінен арыз-шағымдар да көп болып, елдің берекесі кете бастапты. Енді оларға болыс сайламақ

болғанда талас-тартыстың көп болатынын сезгендіктен «сырттан болыс қою керек, яғни ояз бен жандаралдың өз ұйғаруымен қойылсын» деген шешімге келеді. Және де елді дұрыс жолға салатын әділ мықты адам болсын деседі. Әрхам Кәкітайұлы Ысқақов естелігінде айтылғандай: «Сол Коңыркөкше болысына ояз бен жандаралдың лайықты деп тапқан адамы Абай болады. Сайлаусыз «назначение» ұйғаруымен болыстыққа Абай сайланады [17, 34]. Абай болыс болған жылдары халықпен тығыз қарым-қатынаста жұмыс жасап, әділ басшы болады. Ел ішіндегі мал дауы, жер дауы, жесір дауына дейін араласып, әділ би болады. Айналасындағы жастарды оқу-білімге үгіттеп, шәкірттер дайындап, Семей қаласына оқуға жіберіп отырады. Таным, түсінігі төмен, мінездері қыңыр адамдарды барынша тәрбиелеуге тырысады. Басшы болса да, қаламын қолынан тастамай тәлім-тәрбиесі мол өлеңдер жазады. Ішкі мұңын, күйзелісін қағаз бетіне түсіреді. Жалпы, Абай өзіне дейінгі ел басқарғандардың басқару этикасына көңілі толмайды. Болыстардың портретін өлеңдерінде бейнелейді.

*«Болыс болдым мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе жүрегім,
Орнықпайды суылдап»* [18, 82] – деп, өз-өзіне сенімсіз, елдің жағдайын жасауды емес,

басшы болу үшін тек жоғарыдағыларға сыйлық, пара беруді ғана ойлайтын басшылардың бейнесін осы өлеңде анық көрсетіп, өз дәуірінің шындығын аша түседі. Бұл орайда белгілі академик З.Ахметов аталған өлең жөнінде: «Болыс болдым, мінеки» атты өлеңі болыстың монологы түрінде құрылып, кейіпкердің атынан оның өз аузынан шыққандай болып отырған іс-әрекет, мінез-қылықтары арқылы сол болыстың тұтас бітімді сом тұлғасы жасалады. Осынау кейіпкердің бір сәт ойға кетіп, болыстыққа жету үшін қандай қам жасағанын, қанша малын шашып әуреге түскенін, болыс болғандағы іс-әрекеттерін, әртүрлі адамдармен қарым-қатынасын нанымды бейнелеген» [2] – дейді. Сондай-ақ, бұл өлеңде елдің емес, өз басын ғана ойлайтын болысты мысқылдайды. Ақымақ басшылар мен байлыққа тоймай, байығанның үстіне байысам деп ойлайтын адамдарды сынайтын өлең жолдары Науаиде де кездеседі. Мысалы: «*Боқтыққа тоймаған сараң бай алтыннан шапан кисе де боқтыққа үймелеген шыбын секілді*» деп, қара басының қамын ойлайтын, эгоистбасшылардың образын ашып береді.

*Бай болсаң да, артылмасын қанағатың пақырдан,
Көпшіліктен шықпа артылып, білемін деп ақылдан.
Бек мүлғәйім, сынық болып елге билет басыңды,*

Қас табылар залым болсаң алыстан да жақыннан – деген өлеңінде баймын деп, астамсып кетпей қанағатшыл, қарапайым болуды, елден биіктемеу керектігін айтады. Дұрыс басшы бола алмай, өзім ғана білемін деп өркөкірек, залым болсаң дұшпаныңда көп болатынын ескертеді.

Әлішер Науаи мен Абай Құнанбайұлы адамгершілік құндылықтарды жоғары бағалағаны ғибратты сөздері бар. Ол «Абайдың қарасөздері» деп аталса, Ә. Науаиде «Ғазалдар» [2, 56] – деп аталынады. Абай: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деп өзінің, туысының қамын, жеке басын ғана ойламай, көпшіл болу керектігін жалпыадамзаттық мәселелерді ойлайтын, проблемаларды шешуге талпынатын адам болу керек деген ойды айтады. Шынында да, әр адам өзін ғана емес, халықтың қамын жасауға талпынса қоғамның да жағдайы жақсаратыны анық.

Ә. Науаиде бір-біріне ұқсамайтын адамдардың болатынын, бірақ бәрі «Адам» деп

аталғанымен, сол атқа лайық болмайтынын күйіне айта отырып: «Одамларда одамлар бор, одамларнинг нақшидур, одамларда одамлар бор, хайвон ундан яхшидур» деген екен. Яғни, жақсы адамдарда бар, хайуаннан да жаман адамдар бар екенін ашына айтып, «Одамий эрсанг демагил адами, Ониким йуқ халқ гамидин гамии» деп «Адам» атауына лайықты болып, көпшіл болып, халыққа да жақсылық жаса деген ойды жеткізеді. Абайда:

Атымды адам қойған соң,

Қайтіп надан болайын?

Халқым надан болған соң

Қайда барып оңайын?! – деген өлең жолдары бар. Абай бұл өлеңінде

«Адам» деген есімге жауапкершілікпен қарайтынын, адам болған соң надан, яғни, білімсіз, қараңғы, тәрбиесіз, мәдениетсіз болмау керектігін айтады. Ал, айналаң надан болса, өзің ғана білімді адам болсаң оның не пайдасы бар деген астарлы ой жатыр.

Адамның мінез-құлқы, болмысы, жаратылысы, сана-сезіміндегі ерекшеліктері туралы екі ақынның шығармашылығында көбірек айтылады.

Демек, «Адамтану» мен «Адам болу» ілімі ұлы ойшылдардың шығармашылығындағы басты бағыты деуге болады. «Адам болу үшін, білімге ұмтылу керектігін барынша түсіндіреді. Білімді мен білімсіз адамның ерекшеліктерінде көрсетеді.

Абайдың «Ғылым таппай мақтанба...» өлеңінде жастарды жігерлендіреді. Сондай-ақ, «Абай өз заманындағы жас ұрпаққа, «көкірегі сезімді, кеңілі ойлы» адамдарға үміт артып, олардың жүрегін оятып, оларды өзінің озат мақсат-мұраттарына тартуға ұмтылдырады. Жастардың өнімді еңбек етіп, ғылым мен білімге ұмтылуы, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуі, міне, осындай асыл қасиеттерді уағыздау Абайдың бүкіл шығармашылық жолының негізгі идеялық-тақырыптық үзілмес желісінің біріне айналды [20, 47]. Осы өлеңде кездесетін:

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рақым, ойлап қой –

Бес асыл іс, көнсеңіз...

Абайдың талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым деп талдап айтып отырғаны Адамдық қасиетке жетуге қажетті дүниелері. Абайтанушы, профессор Ж.Дәдебаев «Абайдың антропологизмі» [21, 47] атты мақаласында: «Кісінің өзінде ой, ойында көз болуы туралы қағидасын ақын екі түрлі образ-бейне арқылы негіздейді. Рақымдылық пен залымдық, қанағат пен тойымсыздық, терең ой мен надандық, еңбек пен еріншектік, талапшылдық пен ынжықтық. Абай ілімінде адам боламын дегеннің бойында осы бес асыл қасиет тоғысуы қажет. Тоғысқан кезде – кісі толысады. Толысқан кезде оны кемел деуімізге негіз бар. Хакім бес асыл қасиеттің мән-маңызын деңгей-деңгейге бөліп саралайды». Екі ақынның бір-бірін толықтырып отыратын ғибратты сөздерінен елінің жарқын болашағын ойлайтын даралығын байқаймыз. Адамның ақыл-ой, сезім дене бітімі жағынан хайуандардан артықшылығы адамға деген құдайдың аса зор махаббатынан деп білген Абай адамның жаратылысына үлкен мән берген. Өзінің 38-қара сөзінде: «Ғақлия дәлелім: құдайтағала бұл ғаламды ақыл жетіспейтін келісіммен жаратқан, онан басқа бірінен бірі пайда алатұғын етіп жаратты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесін хайуанды жаратып, жанды хайуандардан ақылды инсанды жаратыпты...» [22, 12] – дей келіп, жаратушының адамды ерекше артық әрі махаббатпен жаратқанына оқырманның көзін жеткізеді де, адамға үлкен міндет жүктейді. Яғни, жаратушы сені барлық жағынан (дене, көрік, ақыл, сезім) артық етіп, ерекше жаратқан. Сен жаратушының саған берген артықшылығын, сыйын пайдалан, адам деген атқа лайық бол. «Адам екі аяғынан тік басып, тік өсіп, дүниені тегіс көрмекке лайықты» - десе, 27-сөзінде [22, 65], «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгендеп, ең болмаса дәлелін білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады» дейді. Бұл алынған дәйектемелерден шығатын қорытынды Абай адам болып жаратылған соң надан болуға қақың жоқ, егер надан болсаң, хайуан болғаның деп адамға жоғары талап қояды. Науаи мен Абайдың «Адам болу» тұжырымдары өзектес.

Әлішер Науаидің: «Ғажайып мәжілістер» [23, 19], «Жақсылардың таңдануы» [24, 87] – атты еңбектері дидактикалық тұрғыда жазылған. Бұл еңбектерінен ағартушылық, педагогикалық көзқарастарын байқаймыз. Науаида Абай сияқты өз халқын отырықшылыққа шақырады. Отырықшылық дегеніміз халықтың бір жерде қоныстануы, тұруы. Жергілікті жер жағдайы мен табиғат ерекшеліктеріне байланысты көне түркі тайпалары ғасырлар бойы көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Қос ақында оқу-ағарту ісін дамыту үшін отырықшылық мәдениеттің қажеттілігін білген. Науаи бұл ойын «Бес қайрат» - адам, оның ақыл-ой қабілеттері мен тәрбиесі туралы» деген еңбегінде талдап жазады.

«Педагогикалық көзқарасын, философиялық көзқарасын ұштастыра отырып, ол барлық адамдар бірдей тең рухани қабілеттіліктен туады, бізді, жеке тұлғаны, жеке адамды адам ететін тек қана тәрбие деді. Тәрбие өз кезегінде еңбектен туындап еңбек тәрбиесінің негізін салады деп ғылыми тұжырым жасады». Науаи өзі өмір сүрген замандағы еңбек пен еңбек тәрбиесінің дұрыс жолға қойылмағанын сынап отырып, таза еңбекпен мақсатқа жету үшін барлық адамның тәрбиелі болуын бірінші кезекке қояды. Тәрбие мен еңбек қатар жүрсе ғана қоғамның алға дамитынын айтады. Әлішер Науаи – «Тәрбие арқылы ғана азаматтар, барша халық өздерінің жеке басы мен ұлттық қамқорлығын ұштастыра білетін патриоттарды тәрбиелейді» – деді. Науаи адамның ақыл-ойы мен ғылымын жоғары бағалады. «Білім мен даналық - адамның сәні», – деуінде үлкен мән бар. Оның поэзиялық және прозалық шығармаларында білім беру мен оқыту мәселелері кеңінен ұсынылған. Науаи жас ұрпақтың бойына Отанға деген сүйіспеншілікті арттырып, бір-бірін құрметтеуге шақырады. Оның әр шығармасында адамгершілік және еңбек тәрбиесі маңызды орын алады. Алишер Науаи білім алуға деген күш-жігер жан-жақты дамыған адамды тәрбиелеудегі ең қажетті қадір-қасиет екенін атап көрсетеді. Ол білім адамзат пен адамдарды надандық пен ашудан құтқаратын фактор деп анықтайды. «Науаидың ғұламалығы жеке адамға деген мейірбандығы, адамды қоғамдық деңгейге дейін көтерудегі еңбек пен еңбек тәрбиесін, тәрбиенің адамгершілік, ақыл-ой, саяси бағдарламасын қоғам өмірімен байланыстыра білуі» деген болатын. Сондай-ақ, М.Әуезов «Науаи өз елін еңбек етуге, отырықшылыққа егін етуге, бау-бақшада жұмыс істеуге үйреткен, өзі қолма-қол жұмыс істеген, өзіне саябақ құрып алған. Жұртын соған шақырған. Адам өмірі еңбекке негізделуі қажет деген Науаидың үлкен өсиеті» [25, 69] – деген еді. Ә.Науаи «Умирини зайъе этма, мехнат қил, Мехнатни саодатининг калиди бил» (өмірді босқа өткізбе, еңбек ет) – деп тұжырымдайды.

Нәтижелер. Әлішер Науаи армандаған жан-жақты дамыған адам тек білім алумен ғана шектелмейді. Оны тұлға ретінде анықтау үшін оның бойында келесі қасиеттер болуы керек: шыдамдылық, жомарттық, шыншылдық, тәрбие, адалдық және т.б. Ә.Науаи шығармалары даналыққа, гуманизмге, көрегендікке толы, бейнелерді беру кезінде шығыс дәмінің талғампаздығымен адамзат құндылықтарына бағытталған. Тіліміздің әсемдігінің керемет күшін, сөйлеуіміздің әсемдігін, парасат пен ойлау логикасын көрсететін көркем жіптер - халқымыздың ғасырлар бойғы өмірлік тәжірибесі мен күнделікті өмірінің айнасы [26, 89].

Абай болса «Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, еңбегің мен ақылың екі жақтап», – деп еңбек тәрбиесіне баса назар аудартады. Ақын саналы еңбектің нәтижелі болатынына сендіреді. Әрине, өзіңе сену үшін білімнің керек екені рас. Ол үшін, ғылым мен білімді дамыта түсуді өсиет етеді. Сондай-ақ, «өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың. Адамшылықтың қарызына еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың», - деп, тек жеке басыңа ғана еңбек етпе, халыққа да пайдаң тисін деген идеяны да айтады.

«Абай халықтың болашағы жастардың қолында деп білді. Өз өлеңдерін де көбіне соларға арнады. «Талапты ерге нұр жауар», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Әуелі өнер ізделік қолдан келсе, ең болмаса еңбекпен мал табалық» деп өнер іздеуге, адал еңбек етуге шақырады. Абай өз шығармаларында елдің ел болуы халықтың өзін-өзі тәрбиелеуіне, қоғамның кертартпа әдеттерден арылуына байланысты деп білген» [27, 89]. Байқап отырғанымыздай Науаи мен Абай адал еңбекті мұрат тұтады. Олардың шығармалары адамдыққа, адал еңбекке баулиды. Екеуінде тәрбие ілімінің негізін салушылар деп бекер

айтпаса керек. Шындығында да, туысқан өзбек хал-қы-ның аса данышпан ақыны, ірі мемлекет қайраткері, әрі кемеңгер ғалымы Әлішер Науаи есімі, оның шығармалары қазақ халқы арасына да кең тарағандығы соншалық, ол өз ақынындай қадірленіп, ылғи да қастерлене тілге алынады. Мәселен: қазақ поэзиясының шұғылалы шыны, данышпан ақын Абай Құнанбаев, Шығыс шайырларын, оның ішінде Әлішер Науаиды да өзіне ұстаз ретінде танып, оның інжу-маржандарынан рухани нәр алған болатын.

Қорытынды. Дидактикалық әдебиет түркі тілдес халықтардың белгілі ойшылдарынан бастау алады деп батыл айта аламыз. Себебі, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмед Иүгінекидің «Ақиқат сыйы» және Ахмет Иассауидің «Даналық кітабы» еңбектері дидактикалық сарында жазылған көркем сөз туындыларының ең ғажайып үлгілері деп саналады. Бұл еңбектерде адам баласына ой салып, жол көрсететін әлі де маңызын жоймаған мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, өсиет-ғибраттар молынан кездеседі.

Біз осы мақаламызда дидактикалық сарынды жалғастырушы түркі халықтар әдебиетінің көрнекті өкілдері Н. Ганжауи, Ә. Науаи, А. Құнанбайұлы шығармаларының идеялық мазмұны мен көркемдік дәстүр жалғастығын, аталған ақындардың өзара сарындас сипаттар мен үндестік сырларына назар аудардық.

– Н. Ганжауидің «Хамсалары» дидактикалық сарында жазылған түркі халықтар әдебиетіндегі «әділ басшы» болу идеясын насихаттайтын туындылар;

– Ә. Науаи шығармалары - адам тәрбиелейтін, адамгершілік қасиеттерді бойға сіңіретін классикалық канондар;

– Абайдың бірқатар өлеңдері мен «Қара сөздері» дидактикалық жанрда жазылған. Қазіргі кезде де, оның туындылары қазақ әдебиетінде тәрбиелік мақсатта қолданылып келеді.

Аталған үш ақынның ғибратты сөздерінде: өмір мен өлім, махаббат, табиғат, сұлулық т.б. мәңгілік тақырыптарды бейнелеген. Әр туындыларында зұлымдық пен зорлық-зомбылыққа қарсы тұрады, ішкі соғыстарды қаралайды, билеушілердің қатыгездігі мен инерциясын, дін қызметкерлерінің белгілі бір бөлігінің ашкөздігін әшкерелейді. Олар адам бойындағы «әдептілік пен адамгершілік» ең маңызды фактор деп санайды. Әдептілік адамға қоғамда өз орнын табуға, жоғары дәрежеге ие болуға көмектеседі. Олар үшін тәрбие – адами қасиет қалыптастырушы. Шыдамдылық, жомарттылық, батылдық, алғырлық, шешімділік, адалдық және т.б. қасиеттер адамның дәрежесін көрсететінін батыл да, анық айтады. Аталған ақындардың шығармаларын талдай отырып, өмірлік ұстанымдарының ұқсас екенін байқаймыз. Сондай-ақ, ақындардың шығармалары түркі тілдес халықтардың ақындарына әсері болғандығын айғақтай аламыз. Мәселен, Шоқан Уәлиханов өзбек әдебиетінің классигі Әлішер Науаиды Еуропа және Азия ғалымдары арасында бірінші болып, ерекше құрметпен тілге алған болатын. Ол өзінің 1857 жылы Қашғария жайлы жазған очеркінде: «Қара түнекті халықтың жалғыз сәулесі – Әлішер Науаидың шығармалары болды» – десе, ғұлама ғалым М. Әуезов: «Түркі тілдес халықтардың көпшілігінің әдебиеті мен мәдениетін өсіруде Науаи мол әсер еткен [25, 147] – дейді. Жалпы, түркі халықтар әдебиетінің классиктерінің шығармалары ұлттық сананы оятып, ұлттық рухты көтеруде әлі де маңызды болып табылады.

Әдебиеттер

1. Дидактикалық әдебиет <https://kk.wikipedia.org>
2. Құнанбайұлы А. Шығармалары. – Алматы: Раритет, 2008. – 384 б.
3. Келімбетов Н., Қанафин Ә. Түркі халықтары әдебиеті. – Алматы: Рауан, 1996. – 256 б.
4. Жеменей И. Түрік халықтары әдебиеті тарихына кіріспе. – Алматы: Қаз. университеті, 2019. – 274 б.
5. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы: Жазушы, 1987. – 265 б.
6. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2007. – 506 б.
7. Абуова А. Шағатай тілінде жазылған сөздіктер. <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/146351/118/3/13219/0/>
8. Мелиоранский М. Турецкие диалекты и литература. – М: Наука, 1979. 348 с.

9. Бердібай Р. Науаи мен Абай. //Социалистік Қазақстан, 1960, 16 қыркүйек.
10. Сейданов К. Абай және Орта Азия әдебиеті. Ташкент: Adabiyot, 2020. – 257 б.
11. Күмісбаев Ө. ШЫҒЫС шайырларды. – Алматы: Қазығұрт, 2011. – 351 б.
12. Мырзахметұлы М. Абай және ШЫҒЫС. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 205 б.
13. Сейітова А. Абай мен Низами поэмаларындағы Ескендір бейнесі. Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. – №2 (47). – 2009.
14. Daurenbekova L., Imanberdiyeva S.K. Translation and interpretation of Abay's political – Social lyrics into Turkic languages. //Opción, Año 36, Especial No.26 (2020). Maracaibo – Venezuela (2020) <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31812>
15. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 400 б.
16. Ганжауи Н. Жүрек қазынасы. – Алматы: Жазушы, 1967. – 256 б.
17. Әубәкір Ж. Абайдың болыстық қызметіне қатысты тың дерек. //https://abai.kz/post/90040).
18. Құнанбаев А. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1996. – 234 б.
19. Науаи Ә. Ғазалдар. – Алматы: Жазушы, 1954. – 124 б.
20. Құнанбаев А. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп. – Алматы: Жазушы, 1998. – 147 б.
21. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы. // <http://anatili.kazgazeta.kz/news/55043>
22. Құнанбайұлы А. Қарасөздер. – Алматы: Фолиант, 2002. – 125 б.
23. Науаи Ә. Ғажайып мәжілістер. – Алматы: Жазушы, 1959. – 91 б.
24. Науаи Ә. Жақсылардың таңдануы. – Алматы: Жазушы, 1959. – 86 б.
25. Әуезов М. Шығармалар жинағы. 3- том. Алматы: Жазушы, 1979). – 325 б.
26. Маматова М., Кадырова М. Педагогические и нравственные взгляды поэта и мыслителя узбекского народа Алишера Навои. // <http://ilmsarchashmalari.uz/backend/web/uploads/archiv/2019-3.pdf>).
27. Мұратқызы Ш. Абай аманаты – адал еңбек. // http://old.baq.kz/kk/news/madeni_ortaliktar/abai_amanati_adal_enbek20161012_101200

С.М. ОМАРОВА

Международный Университет Астана (AIU), Нур-Султан, Казахстан

ДИДАКТИЧЕСКИЙ МОТИВ В ПОЭЗИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. В статье рассмотрены дидактические мотивы в произведениях великих мыслителей тюркской народной литературы Н. Ганжауи, А. Навои, А. Кунанбайұлы. Сравниваются и анализируются проблемы обучения поэтов, всестороннего воспитания и развития интеллекта, привития нравственных качеств. Выделяются назидательные Газели, философские мысли, направленные на воспитание подрастающего поколения такими нравственными качествами, как трудолюбие, гуманизм, патриотизм, доброта, правдивость, справедливость, честность. Обращает на себя внимание тот факт, что в произведениях, представляющих научные, философские, нравственные, религиозные идеи, относящиеся к дидактическому жанру, и проповеди, назидания преобладают связка, мнение, умозаключение, заповедь, проповедь, пропаганда, а не художественный образ и образ. Азирбайжан, узбекский народный государственный деятель, выдающийся мыслитель Н. Ганжауи и А. Науаи-вершина казахской поэзии, говорят, что гениальный поэт Абай Кунанбаев познал себя как учителя и получил духовную подпитку от их жемчужин. В казахской литературе на примерах доказывается, что «Карасөздері» и поэмы Абая являются традиционными продолжениями восточных дидактических произведений.

Ключевые слова: патриотизм, доброта, доброта, правдивость, справедливость, честность, дидактические мотивы, поэзия.

S. OMAROVA

Astana International University (AIU), Nur-Sultan, Kazakhstan

THE DIDACTIC ESSENCE OF TURKIC PEOPLES' POETRY

Annotation. The author of the article considers didactic motives in the works of the great thinkers of Turkic folk literature N.Ganzhau, A. Navoi, A. Kunanbayuly. The problems of teaching poets, comprehensive education and development of intelligence, instilling moral qualities are compared and analyzed. There are edifying Gazelles, philosophical thoughts aimed at educating the younger generation with such moral qualities as diligence, humanism, patriotism, kindness, truthfulness, justice, honesty. Attention is drawn to the fact that in works representing scientific, philosophical, moral, religious ideas related to the didactic genre, and sermons, edification, a bundle, opinion, conclusion, commandment, sermon, propaganda, and not an artistic image and image prevail. Azirbayzhan, Uzbek People's statesman, the outstanding thinker N.Ganzhau and A. Nauai are the pinnacle of the Kazakh poetry, they say that the brilliant poet Abai Kunanbayev recognized himself as a teacher and received spiritual nourishment from their pearls. In Kazakh literature, it is proved by examples that "Karasozderi" and Abai's poems are traditional continuations of oriental didactic works.

Keywords: patriotism, kindness, kindness, truthfulness, justice, honesty, didactic motives, poetry.

References

1. Дидактикалық әдебиет <https://kk.wikipedia.org>
2. Qūnanbaiūly A. Şyğarmalary. – Almaty: Raritet, 2008. – 384 b.
3. Kelımbetov N., Qanafin Ä. Türkı halyqtary ädebieti. – Almaty: Rauan, 1996. – 256 b.
4. Jemenei İ. Türk halyqtary ädebieti tarihyna kırıspe. – Almaty: Qaz.universitetı, 2019. – 274 b.
5. Äuezov M. Är jyldar oilary. Almaty: Jazuşy, 1987. – 265 b.
6. Abai. Ensiklopedia. – Almaty: Atamūra, 2007. – 506 b.
7. Abuova A. Şağatai tılınde jazylğan sözdikter. <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/146351/118/3/13219/0/>
8. Melioranski M. Tureskie dialeky i literatura. – M: Nauka, 1979. 348 s.
9. Berdibai R. Nauai men Abai. //Sosialistik Qazaqstan, 1960, 16 qyrküiek.
10. Seidanov K. Abai jäne Orta Azia ädebieti. Taşkent: Adabiyot, 2020. – 257 b.
11. Kümısbaev Ö. Şyğys şaiyrlardy. – Almaty: Qazyğürt, 2011. – 351 b.
12. Myrzahmetūly M. Abai jäne Şyğys. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 205 b.
13. Seitova A. Abai men Nizami poemalaryndağy Eskendir beinesi. Vestnik KazNU. Seria Vostokovedenia. – №2 (47). – 2009.
14. Daurenbekova L., Imanberdiyeva S.K. Translation and interpretation of Abay's political – Social lyrics into Turkic languages. //Opción, Año 36, Especial No.26 (2020). Maracaibo – Venezuela (2020) <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31812>
15. Qoñyratbaev Ä., Qoñyratbaev T. Köne mädeniet jazbalary. – Almaty: Qazaq universitetı, 1991. – 400 b.
16. Ganjau N. Jürek qazynasy. – Almaty: Jazuşy, 1967. – 256 b.
17. Äübäkır J. Abaidyñ bolystyq qyzmetine qatysty tyñ derek. //https://abai.kz/post/90040).
18. Qūnanbaev A. Şyğarmalar. – Almaty: Jazuşy, 1996. – 234 b.
19. Nauai Ä. Ğazaldar. – Almaty: Jazuşy, 1954. – 124 b.
20. Qūnanbaev A. Ökınıştı köp ömir ketken ötip. – Almaty: Jazuşy, 1998. – 147 b.
21. Dädebaev J. Abaidyñ antropologizmi. /http://anatili.kazgazeta.kz/news/55043
22. Qūnanbaiūly A. Qarasözder. – Almaty: Foliant, 2002. – 125 b.
23. Nauai Ä. Ğajaiyp mäjilister. – Almaty: Jazuşy, 1959. – 91 b.
24. Nauai Ä. Jaqsylardyñ tañdanuy. – Almaty: Jazuşy, 1959. – 86 b.

25. Äuezov M. Şyğarmalar jinağy. 3- tom. Almaty: Jazuşy, 1979). – 325 b.
26. Mamatova M., Kadyrova M. Pedagogicheskie i npravstvennye vglädy poeta i myslitelä uzbekskogo naroda Alişera Navoi. // <http://ilmsarchashmalari.uz/backend/web/uploads/arxiv/2019-3.pdf>
27. Müratqyzy Ş. Abai amanaty – adal eñbek. //http://old.baq.kz/kk/news/madeni_ortaliktar/abai_amanati_adal_enbek20161012_101200

Авторлар жайлы мәлімет:

Омарова Сауле Муханбеталиевна – педагогика ғылымдарының магистрі, Астана Халықаралық Университетінің аға оқытушысы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Омарова Сауле Муханбеталиевна – магистр педагогических наук, старший преподаватель Международного Университета Астана (AIU), Нур-Султан, Казахстан

Omarova Saule Mukhanbetaliyevna – Master of Pedagogic science, senior lecturer of Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Техникалық редактор: **М. Аманғазықызы**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2022. – 1. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 95 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.